

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI**

“MU’TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET BAĞLAMINDA AHİRET ALEMİ”

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Seyit BAHCIVAN**

**Hazırlayan
Semra DÖNMEZ**

KONYA - 2007

MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET BAĞLAMINDA AHİRET ÂLEMİ

SEMRA DÖNMEZ

Ahiret inancı olan insanların merak ettiği konulardan birisi de ölümden sonraki hayattır. Ölümden sonraki hayatı üç bölümde inceledik: Kabir Ahvali, Ahiret Halleri, Cennet ve Cehennem. Bu konularda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet farklı görüşler bildirmişlerdir.

Mu'tezîli düşünürlerin çoğunluğu kabirde olacakları inkâr etmiş, bazıları ise kabul etmiştir. Ehl-i Sünnet ise, kabir ahvaline dair Allah ve Peygamber (S.A.V) ne buyurmuşlarsa aynen kabul etmişlerdir.

Mu'tezîliler ruhani bir dirilişle beraber cismanî dirilişini benimsemişler, Havz'ı inkâr etmişlerdir. Ehl-i Sünnet ise dirilişin gerçekleşeceğine ve Havz'a inanmışlardır. Mu'tezile imamları şefaatin, sadece tövbe etmişlere var olduğunu kabul etmişler ancak sıratı inkâr etmişlerdir. Ehl-i Sünnet mensupları ise, şefaati, umman herkes için var olduğunu kabul etmişler ve sıratın varlığına inanmışlardır.

Mu'tezile'ye göre Allah görülemeyecektir, yine çoğunluğuna göre cennet ve cehennem yaratılmamıştır. Ehl-i Sünnet ise, Allah'ın ahirette müminler tarafından görüleceğine inanmışlar, cennet ve cehennem şuanda vardır demişlerdir.

Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında ahiretle ilgili belirgin farklar olmuştur.

THE HEREAFTER WORLD IN CONCERN OF “MU’TEZİLE” AND “EHL-İ SÜNNET”

SEMRA DÖNMEZ

One of the topics people with the hereafter belief concerned is life after death. We studied life after death in three parts: “The life in the Grave” “The Circumstances in Hereafter World”, “Heaven and Hell”. Regarding this topic, Mu’tezile and Ehl-i Sünnet have made different statements.

A majority of Mu’tezile intellectuals denied the possible happenings in grave, and some of those accepted the possible happenings. However, Ehl-i Sünnet accepted everything concerning the life in grave which Allah and The Prophet (The Messenger) have stated.

In addition to a spiritual revival, Mu’tezile has also accepted a bodily revival and has denied “Havz”. Ehl-i Sünnet on the contrary, believed the occurrence of revival and “Havz”. Mu’tezile Imams believed that intercession exists only for those who repent and denied the existence of Sirat Bridge.

The members of Ehl-i Sünnet believed that intercession exists for every one who hopes it and also believed the existence of “Sirat Bridge”.

According to Mu’tezile Allah will not be seen and for the majority of them, the heaven and the hell haven’t been created. Ehl-i Sünnet, however, believed that Allah will be seen in the hereafter life by the Muslims, and they also stated that the heaven and the hell existed then.

Clear differences have accrued between Mu’tezile and Ehl-i Sünnet.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	2
KISALTMALAR.....	4
GİRİŞ.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE KABİR AHVALI

I.KABİR SUALİ	7
a.Kabir Sualinden Muaf Olanlar	12
II. KABİR AZABI	14
a.Kabir azabını reddedenlerin sunduğu bazı akli deliller	16
b.Kabir azabına sebep ameller	22
c.Kabir azabını kaldıran ameller	23
III. KABİR NİMETİ.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE AHİRET HALLERİ

I. BA'S	29
II. HAŞR VE MAHŞER.....	34
III. HESAP, SUÂL, MİZAN, İNSANLARIN CENAB-I HAKK'A ARZI	40
IV. HAVZ (KEVSER)	45
V. ŞEFAAT	49
VI. SIRAT	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE CENNET VE CEHENNEM

I. CENNET	58
a. Maddi Nimetler	62
b. Manevi Nimetler	63
II. ALLAH'IN GÖRÜLMESİ (RU'YETULLAH)	64
III. CEHENNEM.....	68
IV. CENNET VE CEHENNEMİN ŞUANDA VAR OLUP OLMAMASI.....	73

SONUÇ	78
BİBLİYOGRAFYA.....	82

ÖNSÖZ

Bazılarına göre ürkütücü bir son bazılarına göre ise mutluluğa açılan kapı olarak görülen ölüm, her insanın ilgi alanına girmektedir. Dünyaya gözlerini açtığı andan itibaren insan, aslında ölümlle son bulacak hayatına başlamıştır. Bu noktada en çok merak edilen konu öldükten sonra bir hayatın olup olmamasıdır.

İnsan fitratı gereği yok olmaktan hoşlanmaz ve daima yaşamak ister. Ölümünden sonraki hayatı kabul etmeyip, ölümlle her şeyin sona ereceğine inananları bir yana bırakırsak; ölümlen sonra yaşayacağına inanan herkes, ölüm ve sonrası hakkında bilgi edinmek ister. Ölümünden sonrası hakkında bize sağlam ve doğru bilgi verecek tek kaynak vahiydir. Çünkü akıl ve duyular o âlemi idrak edemez.

Allah'ın peygamberler aracılığı ile bildirdiği ölümlen sonraki hayat birçok grup tarafından farklı şekiller de yorumlanmıştır.

Ölümlen sonraki hayatı, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin görüşlerini yansıtarak “Kabir Ahvali”, “Ahiret Halleri” ve “Cennet ve Cehennem” olmak üzere üç bölüm altında inceleyerek hazırladığımız çalışmaya “Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Bağlamında Ahiret Alemi” başlığı koyduk.

Birinci bölümde “Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e göre Kabir Ahvali”nden bahsedildi. Kabir Ahvali'ni de kabir suali, kabir azabı ve kabir nimeti olmak üzere üç başlıkta incelendi.

İkinci bölümde ise, “Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e göre Ahiret Halleri”nden bahsedildi. Ahiret halleri de “Ba's”, “Haşır ve Mahşer”, “Hesap, Sual, Mizan, İnsanların Cenab-ı Hakk'a Arzı”, “Havz (Kevser)”, “Şefa'at” ve “Sırat” başlıklar altında incelendi.

Üçüncü bölümde ise, “Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e göre Cennet ve Cehennem” başlığı ile “Cennet”, “Allah'ın Görülmesi (Ru'yetullah)”, “Cehennem” ve “Cennet ve Cehennemin Şu Anda Var Olup Olmaması” olmak üzere dört başlık yer almaktadır.

Çalışmamızda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in görüşleri özetlenmeye çalışıldı. Kabir suali, azabı, nimetinden başlayarak, ba's, haşr, mahşer, hesap-sual-mizan, havz, şefaet, sırat, cennet ve cehennem hakkında bilgiler sunmaya çalışıldı. Cenab-ı Hakk'tan, bu çalışmamızı hayırlara vesile kılmasını diliyoruz.

Tezin hazırlanmasında olduğu gibi bir çok konuda yardımlarını ve değerli zamanlarını esirgemeyen, kendi görüş ve tavsiyelerinden istifade ettiğim danışman Yrd. Doç. Dr. Seyit BAHÇIVAN'a şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Semra DÖNMEZ
Karabük/2007

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.mak.	: Adı geçen makale
A.S.	:Aleyhisselam
a.mlf.	:Aynı müellif
b.	:Bin,ibn
Bkz.	:Bakınız
Çev.	: Çeviren(Terceme eden)
D.İ.A	:Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	:Hicri
Hz.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladi
mad.	: maddesi
Makâsıd	:Şerhu'l- Makâsıd
No:	: Numara(sı)
Nşr.	: Neşreden(ler)
r.a.	: Radiyallahü anh
s.	: sayfa
S.A.V	: Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	:Tahkik(eden-edenler)
Trc.	: Terceme eden(ler)
Tsz	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
vd.	:Ve devamı
vr.	:Varak

GİRİŞ

İnsanın var olma süreci üç safhadan oluşur; Dünya hayatı, kabir hayatı ve ahiret hayatı. İnsan dünyaya gelmeden önce anne karnında yaşamına başlar. Dünyaya geldikten sonra da dünya yaşamına alışı. Adalet ve saadet yeri olan ahirete ise insan, ancak ölüm yoluyla gider. Öldükten sonra ahiret yaşamı başlar. Suçlular cezasını, sabırlılar ecrini ölüm yoluyla bulur. İnsanın ahiret yaşamından tekrar dünya yaşamına dönmesi mümkün değildir. Düşündüğümüz zaman dünyaya geldikten sonra tekrardan anne karnına dönmesi de mümkün değildir. Ya da anne karnındayken insana dünyadaki yaşam anlatılsa inanmakta belki zorlanabilir. Aynı şekilde dünya da iken ahiret yaşamını hayal etmemiz zor olabilir. Her ne kadar zor olsa da ölüm bir gerçektir. Çünkü tarihe baktığımız zaman ölüm gerçekliği göze çarpar. Tarihten asırlar öncesinden yaşamış insanlar, topluluklar, kavimler, milletler ve devletler görülür. Hepsi de gün gelmiş ölüm rüzgarına kapılmıştır. Şimdi onlar yoktur. Kendi zamanlarında ölmüşlerdir. Gün gelecek biz de ölümü tadacağız. Ölüm ister istemez kendiliğinden olacaktır. Ölmeyecek bir insan, ölümü durduracak bir kuvvet yoktur. Her şey Allah'ın takdir ettiği bir zamana kadar yaşar ve ölür. İşte herkesin merak ettiği asıl nokta ölümden sonraki yaşamdır.

İnsanın ölümden sonraki ilk durağı “Kabir”dir. Gömüldükten sonra ahirette dirilmesine kadar geçen zamana “Kabir Hayatı” denir. Ahirette dirilmesinden sonra başlayacak ve sonsuza kadar devam edecek hayata da “Ahiret Hayatı” denir.

İnsan ahiretteki hayatına dirilişle başlar. Mahşer yerinde haşrolur. Dünya da yaptıklarının hesabını vermek için Allah'ın huzuruna çıkar. Sorguya çekildikten sonra sırattan geçer. Cennet veya cehenneme giderek ahiret yaşamına devam eder. İşte bazı noktalarda ve cennet ve cehennemin varlığı, havz, şefaet ve Allah'ın görülmesi Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından farklı yorumlanmıştır. Farklı şekillerde yorumlanan bu konulardan öncelikle kabir ahvalinden bahsedeceğiz.

I.BÖLÜM
MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE KABİR AHVALI

MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE KABİR AHVALI

İnsanın dünya hayatı ölümle son bulur.Kişinin öldükten sonra ilk varacağı yer “**Kabir**”dir.Başka bir deyişle“**Kabir**” insanın öldüğünde gömüldüğü yerdir. Gömüldükten sonra ahirette dirilmesine kadar geçen zamana ise “**Kabir Hayatı**” denir. Kabir hayatına “**Berzah Hayatı**” da denir.

Berzah “iki şey arasındaki engel”, “mâni’a”, “hâil” ve “ayırıcı hudut” gibi manalara gelmektedir. Berzah kelimesinin lügat manasına bu tarif uygun düşmektedir. Buna göre dünya hayatı ile ahiretteki ebedi hayat arasını ayırma özelliğinden dolayı kabir hayatına “**Berzah Hayatı**” ismi verilmiş ve bu alem, yani berzah alemi, dünya ile ahiretten ayrı olarak düşünülmüştür.¹

Kabir ahvali de sual, azap ve nimet olmak üzere üç kısımdan ibarettir. İlk olarak kabir ahvalinin başlangıcı olan kabir sualinden bahsedeceğiz.

I-KABİR SUALİ

Ölen kimse kabre konulunca “**Münker ve Nekir**” adlı iki melek tarafından sorguya çekilir. Bu sorguya “**Kabir Suali**” denir. Ölen kişinin kabre konduğu zaman ilk karşılaşacağı şey, sualdir. Münker ve Nekir’in sözlükteki anlamı “bilinmeyen, tanınmayan, değişik kılık ve kıyafette olan” demektir. Münker ve Nekir mezardaki ölümlere hiç görmedikleri bir şekilde görünecekleri için bu isim verilmiştir.² Dünyada mü'min olarak yaşamış ve iman üzere ölmüş olanlara Allah Tealâ, meleklerin sorduğu soruların cevabını ilham eder ve mü'minler meleklerin ihtişamından korkmadan sorulara kolayca cevap verirler. O andan itibaren de nimet ve mutluluk içinde kıyametin kopmasını ve ahiretteki makamlarına kavuşmayı arzu ile beklerler. Dünya hayatında iman etme izzetine erememiş, isyan üzere yaşamış ve öylece

¹Gölcük, Şerafeddin, Toprak, Süleyman, *Kelam*, Tekin Dağıtım, Konya, 1998, s.397.

²Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, (v.793/1390), *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1991, s.251, dipnot.

ölmüş olanlar ise, sorgu meleklerinden müthiş bir şekilde korkarlar; sordukları sorular karşısında şaşırıp kalır ve cevap veremez, “bilmiyorum” derler. O andan itibaren kendileri için azap başlar. Onlara, kıyametin kopmasından sonra girecekleri cehennemdeki yerleri gösterildikçe kıyametin kopmamasını isterler.³

Kelam kitaplarının çoğunda belirtildiği gibi Mu'tezile mezhebi mensuplarının bir kısmı kabir sualini inkar etmişlerdir. Mu'tezile'den Dırar b. Amr, Bişr el-Merisî (v.218/833) ve Mu'tezile'nin sonraki âlimlerinden çoğu, kabir ahvalini mutlak olarak inkar etmişlerdir.⁴

Zemahşerî ve Kadı Abdulcabbar, Mu'tezîli düşünürlerin aksine kabir ahvalini kabul etmiştir. Kadı Abdulcabbar, kabir ahvalini özellikle de kabir azabını inkar etmediğini, onun sübutunu, keyfiyetini ve faydasını *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse* adlı eserinde uzun uzun anlatmıştır.⁵ Aynı zamanda fikirlerini doğrulamak içinde bazı akli ve nakli deliller sunmuştur. Kadı Abdulcabbar'ın sunduğu bu deliller araştırmanın “Kabir Azabı”nı anlatan bölümünde ele alınacaktır.

Ehl-i Sünnet ise, kabir ahvaline dair, Allah ve Peygamber (S.A.V) ne buyurmuşlarsa öylece kabul etmişlerdir. Yani bu hususların varlığını ittifakla kabul etmişlerdir.

Bu konuda Ebu Hanife, *el-Vasiyye*'sinde kabir suali hakkında şunları söylemiştir: “Hakkında hadisler bulunması nedeniyle kabirde Münker ve Nekir'in sualleri hak ve vakidir.”⁶

Kabir sualinin varlığına, mana yönünden tevatür derecesine varan hadis ve haberler delalet etmektedir. Ayrıca bu konuda icma vardır.⁷

Bir çok tefsirde açıklandığına göre, Kur'an-ı Kerim'deki: “Allah iman edenlere dünya

³Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed, (v.493/1099), *Ehl-i Sünnet Akaidi (Usûlü'd-Dîn)*, trc. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1980, s.237; Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.398.

⁴Maturîdi, Ebu Mansûr, (v.333/944), *Akâid Risalesi*, trc.Y.Ziya Yörükân, İstanbul, 1953., s.27; Pezdevî, *a.g.e.*, s.235; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.253.

⁵Kadı Abdulcabbar, Ebu'l-Hasen Ahmed, (v.415/1024), *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Kahire, 1384/1965, s.730vd.

⁶Beyazîzade, Ahmed Efendi,(v.1098/1687), *İmam Azam Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul, 1996, s.136.

⁷Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.398.

hayatında da, ahirette de o sabit sözde daima sebat ihsan eder. Allah zalimleri (kafirleri) şaşırtır, Allah ne dilerse onu yapar.”⁸ ayeti kabir sualine delalet etmektedir. İbn Abbas da bu ayetin mü’minlerin kabirde sorguya çekileceklerine delil olduğunu söylemiştir.⁹

Berâ b. Âzib’den gelen muhtelif hadislerde de Peygamber Efendimiz (S.A.V)’in, yukarıdaki ayetin kabir suali hakkında indiğini bildirdiği ve ayetteki “ahiret” ile, mü’minin kabrinde sorguya çekilip de Allah’ın bir olduğuna şahadet ettiği ve Muhammed (S.A.V)’i tanıdığı zamanın kastedildiğini haber verdiği rivayet edilmiştir.¹⁰

Abdullah b. Mesud da: “Size bir hadis söylediğimiz zaman mutlaka kitaptan (Kur’an’dan) onu doğrulayan bir şey getiririz. Müslim kabrine konduğunda oturtulur. Ve kendisine şöyle denir: “Rabbim kim? Dinim ne? Nebim kim?” Allah onu sabit söz üzere tesbit eder ve şöyle der: “Rabbim Allah, dinim İslam, Peygamberim de Muhammed (S.A.V)’dir.” Bunu üzerine onun kabri genişletilir ve hoşca kokulanır.” diyor ve yukarıdaki ayeti okuyor. Demek ki bu ayeti o, kabir sualine ve sualde mü’minin doğru cevap verişine delil olarak gösteriyor.¹¹

Peygamber Efendimiz (S.A.V)’den: “Muhakkak ki bu ümmet kabirlerinde sorguya çekiliyor...”¹² dediğini çok sayıda sahabe rivayet etmiştir.

Ebu Hureyre’den hasen bir senetle rivayet edilen bir hadislerinde Peygamber Efendimiz (S.A.V) kabir sualini şöyle anlatır: “Ölü (yahut sizden biriniz dedi), kabre konulunca ona siyah (tenli) ve mavi (gözlü) iki melek gelir. Onların birine Münker, diğerine de Nekir denir. O iki melek derler ki:

⁸İbrahim, 14/27.

⁹Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.398.

¹⁰Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil, (v.256/870), *es-Sahih*, Matbaayı Âmire, 1315/1897, Tefsir, 4, V, 220; Müslim, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. El-Haccac, (v.261/875), *es-Sahih*, nşr. M. Fuad Abdülbaki, Beyrut, 1955, Cennet, 17, IV, 2201; Ebu Davud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistanî, (v.275/888), *Sünen*, Mısır, 1950, Sünnet, 27, IV, 329; Beyazîzade, *a.g.e.*, s.137.

¹¹Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.399.

¹²Müslim, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. El-Haccac, (v.261/875), *es-Sahih*, trc., Mehmed Sofuoğlu, İrfan Yay., İstanbul, 1978, Cennet ve Sıfatı, 67, VIII, 393.

-Bu adam (Muhammed) hakkında ne demiştin? Bunun üzerine o, ölmeden önce söylediğini aynen söyler ve:

- O, Allah'ın kulu ve Rasulüdür. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve Rasulü olduğuna şهادet ederim, der.Melekler:

- Senin bunu söylediğini esasen biliyorduk, derler.

Sonra onun kabri yetmiş arşın kere genişletilir ve ışıklandırılır, aydınlatılır.Melekler daha sonra ölüye: “Yat ve uyu.”derler. O da: “Aileme gidip de durumumu haber vereyim mi?” der.Melekler ona: “Gelin-güvey uykusu gibi uyu ki, onu (gelin veya güveyi) elbette ailesinden en çok sevdiği kişi uyandırır” derler. O kişi, (Allah onu o yatağından mahşere kaldırmaya kadar rahat rahat) uyur.

Ölü münafık ise meleklerle şöyle der:“Halkın (ona peygamber) dediklerini işittim ve ben de aynı şeyi söyledim, (hakikat midir) bilmiyorum.” Bunun üzerine o iki melek: “Senin bunu söylediğini esasen biliyorduk.” derler. Daha sonra arza (toprağı, yere) şöyle denir: “Bu adamı olabildiğince sıkıştır.” Yer de başlar onu cendere gibi sıkıştırmaya.O kadar sıkı ki, kaburga kemikleri birbirine geçer.Allah onu mahşere kaldırmaya kadar oradaki azap devam eder.”¹³

Kabir suali hakkında Berâ b. Âzib, Cabir b. Abdillâh, Enes b. Malik ve Esmâ bt. Ebî Bekr başta olmak üzere yirmiden çok sahabiden değişik lafızlarda hadis rivayet edilmiştir.¹⁴

Bu konudaki haberlerde sual esnasında ruhun, sorgulamayı idrak edip suallere cevap verebilecek kadar bir canlılık kazandırmak, sualden sonra nimet ya da azabı idrak ettirmek için iade edilebileceği de bildirilmektedir.

Sual, Ehl-i Sünnet âlimlerinin açıklamasına göre, ceset ve ruha birlikte olacaktır. Kabirde görülen nimet ya da çekilen azaptan da ceset ve ruh birlikte etkileneceklerdir.¹⁵

¹³Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsâ b. Sevre, (v.279/892), *Sünen*, trc. O. Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yay., İstanbul, trs, Kıyamet, IV, 263.

¹⁴Toprak, *a.g.e.*, s.271.

¹⁵Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.400.

Ehl-i Sünnet âlimleri, sualin itikadi konulardan olacağına ittifak etmişlerdir. Ancak itikad esaslarının hepsinden mi yoksa bir kısmından mı olacağı hususunda hadislerde ki farklılık sebebiyle ihtilaf etmişlerdir.¹⁶ Bu hadislerin bir kaçını zikredeceğiz.

Berâ b. Âzib'den rivayet edilen hadiste bu suallerin üçü birden zikredilerek; "O iki melek ona (mü'mine): -Rabbin kim? derler. O: Rabbim Allah'dır, der. Melekler: -Size gönderilmiş olan kimdir? derler O: Allah'ın Rasulü Muhammed (S.A.V)'dir, der. Bunun üzerine melekler; -Amelin nedir? derler, o da; Allah'ın kitabını okudum, ona iman ettim ve onu tasdik ettim, der....." buyurmuştur.¹⁷

Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadiste bu sualin yanında bir de; hangi din üzere idin? sualinin sorulacağı haber verilmektedir.¹⁸

Ebu Hureyre,¹⁹ Enes b. Malik,²⁰ Ebu Sa'id el-Hudrî,²¹ ve Esmâ bt. Ebî Bekr'den²² rivayet edilen kabir suali hakkındaki uzun hadislerde sadece Peygamber Efendimiz (S.A.V)'den sorulacağı bildirilmektedir.

Kabir suali bir defadır ve ölü kabrine defnedilip defnedenler oradan ayrılacakları sırada sorulacaktır. Kabre defnedilmeyenler de insanların gözünden kayboldukları zaman sorguya çekileceklerdir.

Sualin bir defa ve definden sonra olacağına Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğu ittifak halindedirler, sualin üç kere, yahut mü'mine yedi gün kafire de kırk sabah sorulacağını söyleyenler varsa da, bunlar sualin şiddetini ifade etmek içindir.²³

¹⁶Toprak, *a.g.e.*, s.304.

¹⁷Ahmet b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Halil eş-Şeybanî, (v.241/855), *Müsned*, Meymeniyye, 1313/1895, IV, 283-288; 295-296.

¹⁸İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, (v.275/888), *Sünen*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1975, Zühd, 32, II, 1426.

¹⁹Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, (v.279/892), *Sünen*, Matbaatu'l-İtimâd, 1976, Cenâiz, 71, II, 267.

²⁰Buhârî, *Sahih*, Cenâiz, 66, II, 92; Müslim, *Sahih*, Cennet, 17, IV, 2200-2201; Ebu Davud, *Sünen*, Sünnet, 27, IV, 329.

²¹Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-4.

²²Buhârî, *Sahih*, Kûsûf, 10, II, 28; Müslim, *Sahih*, Kûsûf, 3, II, 624; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, VI, 352-353.

Öldükten sonra günlerce bekletilenlerin suali bekleme sırasında mı yoksa kabre konulduktan sonra mı olacağı hususunda ulema ihtilaf halindedirler. Bir kısmı kabre konulmadıkça sual sorulmaz. Çünkü Münker-Nekir'in sualleri ile ilgili haberlerde de bunun kabirde olacağı bildirilmiş, derken bazı âlimler de, ölümü müteakip ilk gece Münker-Nekir'in gelip ölüyü bulunduğu yerde sorguya çekeceklerini söylemişlerdir. Birinci görüş, hadislerle ve haberlere daha uygundur ve âlimlerin çoğu bu görüştedir.²⁴

Bir kişi kabre defnedildikten sonra herhangi bir sebeple başka bir yere nakledilecek olsa, ona ikinci defa defnedildiği yerde sual sorulmaz.²⁵

Ehl-i Sünnet âlimleri, ölümden sonra herkesin ister defnedilmiş olsun, isterse defnedilmemiş olsun sorguya çekileceğine ittifak etmişlerdir.

Âlimler herkesin sorguya çekileceğini, bundan sadece hadislerde bildirilenlerin muaf olacağını söylemişlerdir.

Sualin amacı hakkında, kabirde meleklerin mü'minin imanına kafir ve münafığın da küfür ve nifakına şahit olmaları içindir denilmiştir, ya da herkesin kendi durumunu bizzat görerek sualden sonra başlayacak olan azap yahut nimetin adillğini göstermek içindir.²⁶

a.Kabir sualinden muaf olanlar ise;

1.Peygamberler,

2.Allah yolunda şehit olanlar.²⁷ Şehitlere kabirde sual sorulmayacağı hususunda Ehl-i Sünnet'in tamamı ittifak etmişlerdir.

3.Allah yolunda nöbet tutanlar.Sahih-i Müslim'deki bir hadiste Allah yolunda bir gün bir gece nöbet tutmanın bir ay nafiye oruç tutmaktan daha hayırlı olduğu belirtilerek bu esnada

²³Toprak, *a.g.e.*, s.306.

²⁴Toprak, *a.g.e.*, s.308.

²⁵Tahtavî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâil, (v.1231/1815), *Hâşiye Alâ Merâki'l-Felah Şerhu Nûri'l-İzah*, Mısır, 1970, s.509; Toprak, *a.g.e.*, s.307.

²⁶Toprak, *a.g.e.*, s.311.

²⁷Tahtavî, *a.g.e.*, s.509.

ölenlerin kabirde sorguya çeken iki meleğin sorgulamalarından emin olacağı haber verilmiştir.²⁸

4.Cuma günü ve gecesi ölenler.²⁹

5.Her gece Mülk suresini okuyanlar.³⁰

6.Ölüm hastalığında İhlas suresini okuyanlar.³¹

7.Sıddıklar.³²

8.Karın ağrısından ölenler.³³

9.Salgın, bulaşıcı hastalıktan ölenler.³⁴

10.Deliler.

11.Akıl nimetinden mahrum olanlar.

12.İslamı ihya amacıyla ilim tahsil ederken ölenler.³⁵

13.Sualin bütün ümmetlere olacağını kabul edilince, fetret devrinde ölenler.

14.Melekler.³⁶

15.Çocuklar. Bazı âlimler mü'min çocuklarının sorguya çekilmeyeceklerini, müşrik çocuklarının durumlarının ise ihtilafı olduğunu belirtirken, bazıları da bütün çocukların sorguya çekileceğini beyan etmişlerdir.³⁷

Özetlemek gerekirse; Mu'tezîli düşünürlerin bir çoğunluğu kabir سوالini inkar etmişlerdir. Kadı Abdalcabbar başta olmak üzere bir kısım Mu'tezîli düşünür de kabir سوالinin olacağını kabul etmiştir. Sunnet ve Cemaat Ehli ise, kabir ahvaline dair Allah ve Peygamber (S.A.V) ne buyurmuşlarsa öylece kabul etmişlerdir.

²⁸Müslim, *Sahih*, İmâre, 50, III, 1520.

²⁹Tahtavî, *a.g.e.*, s.509.

³⁰Tahtavî, *a.g.e.*, s.509.

³¹Toprak, *a.g.e.*, s.315.

³²Toprak, *a.g.e.*, s.315.

³³Tahtavî, *a.g.e.*, s.509.

³⁴Tahtavî, *a.g.e.*, s.509.

³⁵Tahtavî, *a.g.e.*, s.509.

³⁶Toprak, *a.g.e.*, s.317.

³⁷Toprak, *a.g.e.*, s.317.

Elbetteki ölüye nasıl sual sorulacağı ve ölünün nasıl cevap verebileceği hususu ve bilhassa çeşitli şekillerde ölüp cesedi dahi ortada mevcut olmayanların ne şekilde sorguya çekileceği konusu, bizim maddi ölçüler ve duyularımızla algılayıp açıklayamayacağımız konulardandır.

Mana yönünden mütevatirlik derecesine ulaşmış olan, Berâ b. Âzib, Cabir b. Abdullah, Enes b. Malik ve Esmâ bt. Ebî Bekr başta olmak üzere yirmiden çok sahabeden değişik lafızlarda hadis rivayet edilen bir hakikate inanmak gerekir.

Ayetlerde işaret olunan, hadis ve haberlerde de açıkca anlatılan kabir sualinin varlığında hiçbir imkansızlık yoktur.³⁸

Bu konuda naslarda olacağı haber verilen hallerin hepsi aklen mümkün olup, imkansız olmadığı için hepsini haber verildiği gibi kabul etmek vaciptir.³⁹

II-KABİR AZABI

Ölümden sonra kıyamet gününe kadar geçecek zaman içindeki azaba “**Kabir Azabı**” denir. Allah Teâlâ, insanları günahlarından temizlemek için bir takım imtihanlar ve hastalık devaları hazırlamıştır. Dünyada iken günahlarından tamamen temizlenmemiş olanlar berzah aleminde, orada da temizlenmezlerse yani, kabirde çektikleri azap onları bütün günahlarından temizlenmeye yetmezse, cehennemde temizlenirler. Böylece tamamen temizlendikten sonra cennete girerler. Çünkü orası temizlerin yeridir. Dünyada iken hiç iman etmemiş olanlara ise, berzadaki ve mahşerdeki temizlik (azap) kafi gelmez ve bunlar cehennemde ebedi kalmak suretiyle azaplanırlar.⁴⁰ Buna göre, kabirdeki azap ya da nimet, kişinin dünyadaki durumuna göre olacaktır. Yani herkes berzah aleminde karşılaşacağı durumu bu dünya hayatında hazır-

³⁸Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b.Abdilkerîm b.Ebî Bekr, (v.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975, I, 102.

³⁹Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (v.505/1111), *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut, 1969, 202.

⁴⁰İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul, 1339-1341, II, 199.

lar.⁴¹

Kabir azabı mezhepler arasında tartışılan konulardan bir tanesidir. Bazıları kabir azabını reddederken bazıları kabul etmişlerdir. Kabir azabını reddedenler görüşlerini kabul ettirmek içinde akli ve nakli deliller ileri sürmüşlerdir. “Yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibadet eden, ahiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkarcı gibi) midir? (Resûlüm!) De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür”⁴² ayeti kabir azabını inkar edenlerin sunduğu delillerden bir tanesidir. Onlara göre bu ayette sadece ahiretten bahsedilmiştir. Eğer kabirde de bir hayat olsaydı, o zaman ondan da sakındırma söz konusu olurdu ve Allah bundan da bahsederdi. Bu olaydan bahsetmediğine göre, bunun mevcut olmadığı anlaşılır.

“Onlar: Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır? derler.”⁴³ ayeti kabir azabını inkar edenlerin sunduğu başka bir delildir. Onlara göre eğer kabirde bir hayat bulunsaydı, o zaman birincisi dünyada, ikincisi kabir de, üçüncüsü de kıyamette olmak üzere üç hayat olurdu. Halbuki bu ayette iki hayattan bahsedilmektedir. Dolayısıyla bunlardan birisi dünyadaki hayattır, ikincisi de kıyametteki hayattır. Bu ikisi arasındaki ölüm de, dünyadaki ölümdür.

Aslında bu yorumlarına karşılık şöyle cevap verilebilir. Belki de onlar, sadece iki hayattan, yani dünya hayatı ile kıyamet hayatından bahsetmişlerdir.

Ayetteki, “Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün” ifadesi kabir azabını kabul edenler için bir delildir. Onlara göre; eğer kabirde bir dirilme (ve hesap) olmasaydı, ölüm, bir defa olmuş olurdu. Böylece de, ölümün iki defa olduğunu söylemek yalan olurdu. Bu ise Kur’an’ın haber verdiği şeyin zıddına bir durum olurdu.⁴⁴

a.Kabir azabını reddedenlerin sunduğu bazı akli deliller:

⁴¹Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.401.

⁴²Zümer, 39/9.

⁴³Mü’min, 40/11.

⁴⁴Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, (v.606/1209), *Tefsir-i Kebir*, trc. Komisyon, Ankara, 1995, XVIII, 260-261.

1.Yırtıcı hayvanlarca parçalanıp yenen bir insan (bu ölümden sonra kabir dirilişi ile diriltirse), ya o hayvanların midesinde bütün cüzleri ile diriltilecekler, yahutta orada bulunan parçalarıyla diriltilecekler. Birinci ihtimal olamaz. Çünkü yırtıcı hayvanlar onu yediğinde, parçaları diriltilecek olsa, o zaman bu canlılık ya o hayvanın midesinde yahut bağırsaklarında olacaktır. Bu da son derece uzak bir ihtimaldir.

2.Biz, ölen kimseyi eğer herkesin görebileceği şekilde meydana bıraksak, herkes onu ölü olarak kalmaya devam ettiğini görecektir. Bu haline rağmen, diriltilmiş olduğunu söyleyecek olsak bu, duyu organlarımız hakkında şüpheye düşürme ve safsataya düşme olurdu.

Tefsirci âlim Razi sunulan bu akli delilleri kabul etmeyerek şöyle söylemiştir: “İnsan, bu görünen et kemikten ibaret olmayıp tam aksine bu bedene nüfuz etmiş olan nuranî bir cisimdir. Dolayısıyla, sizin ileri sürdüğünüz bu probleminiz bu konuda geçerli değildir.”⁴⁵

Kelam kitaplarının çoğunda belirtildiği gibi Mu'tezile mezhebi mensuplarının bir kısmı kabir azabını inkar etmişlerdir. Önceki bölümde de belirttiğimiz gibi, Mu'tezile'den Dırar b. Amr, Bişr el-Merisî ve Mu'tezile'nin sonraki âlimlerinden çoğu, kabir ahvalini mutlak olarak inkar etmişlerdir.⁴⁶

Mu'tezile mensuplarına göre, ölüde hayat yoktur. Cansız cisimler gibidir. Kabirdeki ahvali yaşamak ve azabı duymak için hayat ve idrak gerekir. Ölüde bunların olmadığını müşahade ettiğimize göre, onun azap görmesi muhaldir (imkansızdır), diyerek inkar sebeplerini açıkca belirtmişlerdir.⁴⁷ Kabir azabını imkansız görerek inkar eden Mu'tezile mensuplardan bazıları, cesede bakarak cesedin çürüyüp toprak olduklarını gördüklerinden bu zanna kapılmışlar, cesedi çürüten ölünün azabı veya nimeti hissedemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁸

⁴⁵Razî, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir*, trc., XVIII, 260,263.

⁴⁶Maturîdi, *a.g.e.*, s.27; Pezdevî, *a.g.e.*, s.235; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.253.

⁴⁷Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.253.

⁴⁸Kadı Abdulcabbar, Ebu'l-Hasen Ahmed, (v.415/1024), *Fazlu'l-İtizal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, Tunus, 1393/1947, 202-203.

Mu'tezile'nin bu görüşlerine karşı verilen cevap özetle şöyledir: "Allah'ın ölünün bütün parçalarında veya bazılarında işkencenin acısını veya nimetin tadını idrak edecek ölçüde bir çeşit hayat yaratması mümkündür. Kabirdeki ölünün bu nevi bir hayata kavuşması, ruhunun bedene iade edilmesini, hareket etmesini ve kıpırdamasını veya çektiği azabın eserinin üzerinde görülmesini gerektirmez. Bu bakımdan kabir ve berzah hayatı umumdur. Kabre konmayan, suda boğulan, hayvanlar tarafından parçalanarak yenilen ve idam sehpasında sallandırılarak havada can verenler dahi (biz farkına varmasak bile), kabir hayatını idrak edeceklerdir. Bu Allah'ın mülkünde ve melekûtundaki acaip ve hayret verici şeyler üzerinde düşünenler, kudretinin garip ve akla durgunluk veren yönlerini göz önünde bulunduranlar, buna benzer şeyleri yadırgamaz ve uzak bir ihtimal olarak görmezler."⁴⁹

Mu'tezile'den kabir azabını kabul edenlerden biri Kadı Abdulcabbar'dır. O, kabir azabını inkar etmediğini, onun sübutunu, keyfiyetini ve faydasını *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse* adlı eserinde uzun uzun anlatmıştır.⁵⁰ Aynı zamanda fikirlerini doğrulamak içinde bazı akli ve nakli deliller sunmuştur. Kadı Abdulcabbar'ın sunduğu delillerden bazıları şunlardır;

1. "Onlar (kabirlerinde kıyamet gününe kadar) sabah ve akşam ateşe arzedilecektir..."⁵¹ ayetini Sünnet ve Cemaat Ehli gibi, Kadı Abdulcabbar da kabir azabının varlığına delil olarak göstermiştir.⁵² Ona göre kabir azabına delalet eden ayet zahirendir. Ama ayet sadece Firavun ailesini kapsamaktadır, umuma şamil değildir.

2. Aynı şekilde "Onlar: Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır? derler."⁵³ ayeti Kadı Abdulcabbar'ın kabir azabını varlığına dair sunduğu başka bir delildir.⁵⁴ Bu ayetin bir üstteki

⁴⁹Pezdevî, *a.g.e.*, s.236; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.253; Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.403 vd.

⁵⁰Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s.730vd.

⁵¹Mü'min, 40/46.

⁵²Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s.730.

⁵³Mü'min, 40/11.

⁵⁴Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s.730.

ayetten farkı umuma şamil olmasıdır yani geneli kapsamasıdır. Ayette belirtildiği gibi, ölüm ve hayat bir kere değil iki keredir.

3. “Peygamber Efendimiz (S.A.V) rastladığı iki kabirde bulunanların azap çekmekte olduklarını haber vererek, bunlardan birisinin gıybet eden bir kimse olduğunu, diğerinin de azap sebebinin idrardan sakınmamak olduğunu haber vermektedir.”⁵⁵ Kadı Abdulcabbar bu hadisi kabir azabının varlığına delil olarak göstermektedir.⁵⁶

Elbette ki Kadı Abdulcabbar’ın sunduğu deliller bu kadarla sınırlı değildir. Aslında Onun, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse* adlı kitabında kabir azabı hakkında savunduğu fikirler Ehl-i Sünnet mensuplarının düşüncelerinden farklı değildir.

Sünnet ve Cemaat Ehli’nin görüşleri ise şöyledir:

“Kabir Sualı” adlı konuda da belirttiğimiz gibi, Ehl-i Sünnet kabir ahvaline dair, Allah ve Peygamber(S.A.V) ne buyurmuşlarsa olduğu gibi kabul etmişlerdir.Yani bu hususların varlığını ittifakla kabul etmişlerdir.

Bu konuda Ebu Hanife, *el-Fıkhu’l-Ekber*’inde şöyle demektedir: “Kabirde ruhun bedene iade edilmesi, kabrin sıkıştırılması ve azabın bütün kafirler ve müslümanların günahkar olanların bir kısmı için haktır, mümkündür ve vakidir”⁵⁷

Ebu Hanife, *el-Fıkhu’l-Ebsatta* da şunları söylemiştir: “Kim kabir azabını tanımıyorum, derse o, helak olacak olan pis Cehmiyye⁵⁸ zümresindedir. Çünkü o, Yüce Allah’ın kabir azabını kastederek: “...Onlara iki defa azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir.”⁵⁹ sözlerini inkar etmektedir. Eğer bir kimse derse ki “Ben ayete

⁵⁵Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I, 225.

⁵⁶Kadı Abdulcabbar, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, s.731.

⁵⁷Beyazîzade, *a.g.e.*, s.136.

⁵⁸**Cehmiyye:** Cehm b. Safvan’a uyanların mezhebidir. Cehm amellerde cehm (zorlama) ve mecburiyet olduğunu söyleyerek, insandaki iş yapabilme gücünü reddetmiştir. İmanın marifetten oluştuğunu, cennet ve cehennem son bulacağını ileri sürmüştür.(bkz. Bağdadi, el- Fark, s.156.)

⁵⁹Tevbe, 9/101.

inanmıyorum” küfre girer. Çünkü Kur’an’dan bazı ayetlerin te’vili, tenzilinın aynıdır. Eğer onu inkar ederse kafir olur.”⁶⁰

Kur’an-ı Kerim’deki Fir’avun ve hanedanının ölümden sonraki hallerini açıklayan: “Onlar (kabirlerinde kıyamet gününe kadar) sabah ve akşam ateşe arzedilecektir. Kıyamet koptuğu günde: ‘Fir’avun ve kavmini en şiddetli azaba sokun’ denilecektir.”⁶¹ ayeti kabir azabına delildir. Bu ayette bildirilen sabah akşam ateşe arzedilişin kabir aleminde olacağına müfessirler beyan etmişlerdir. İmam Buharî,⁶² Ebu’l-Hasen el- Eş’arî,⁶³ İmam Gazzalî,⁶⁴ Taftazânî,⁶⁵ başta olmak üzere pek çok âlim bu ayetin açıkca kabir azabına delil olarak kullanmışlardır. Nitekim bu ayette bildirilen ateşe arz olunmanın kabirde olacağı hususunda Ehl-i Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir.⁶⁶

Aynı şekilde münafıklar hakkında inmiş olan: “Çevrenizdeki bedevi Araplardan ve Medine halkından bir takım insanlar vardır ki, münafıklıkta marifet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz onları. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir.”⁶⁷ ayeti kabir azabının varlığına dair bir başka delildir. İmam Maturîdi,⁶⁸ Ebu’l-Hasen el- Eş’arî,⁶⁹ Buharî⁷⁰ başta olmak üzere pek çok müellif bu ayetin kabir azabına delalet ettiğini belirterek eserlerinde kabir azabının delilleri arasında zikretmişlerdir.

Rasulullah (S.A.V)’den rivayet edilen hadislerin pek çoğunda “Allah Teâlâ sağlam iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sapasağlam tutar. Zalimleri ise Allah

⁶⁰Beyazîzade, *a.g.e.*, s.136.

⁶¹Mü’min, 40/46.

⁶²Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 85, II, 101.

⁶³Eş’arî, Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail, (v.324/936), *el-İbâne an Usûli’-d-Diyâne*, Medine, 1975, s.65-66.

⁶⁴Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (v.505/1111), *İtikadda Orta Yol*, trc. Kemal Işık, Ankara, 1971, s.160.

⁶⁵Taftazânî, Sa’duddin Mes’ud b. Ömer, (v.793/1390), *Şerhu’l-Makâsîd*, İstanbul, 1277, II, 162.

⁶⁶Toprak, *a.g.e.*, s.323.

⁶⁷Tevbe, 9/101.

⁶⁸Maturîdi, *a.g.e.*, s.27.

⁶⁹Eş’arî, *el-İbâne*, s.66.

⁷⁰Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 85, II, 101.

saptırır. Allah dilediğini yapar.”⁷¹ ayetinin kabir azabı hakkında indiğini belirtmiştir.⁷²

“Benim kitabımdan yüz çeviren bilsin ki onun dar bir geçimi ve kıyamet gününde onu kör olarak haşrederiz.”⁷³ ayetine de bir kısım müfessirler şöyle bir açıklama getirmişlerdir: “Dar geçim” kabir azabıdır. Bunu böyle olması gerekir. Zira biz, kafirleri rahat bir yaşayış ve yüksek bir refah içinde görüyoruz. Kafirlerin kıyamet gününden önce dar, sıkıntılı bir yaşayışta olmaları icab eder. Bu kabir azabıdır. Kıyamet gününde kör olarak haşredilme bunun üzerine atıftır.⁷⁴ Kabir azabına delalet eden başka ayetlerde vardır.⁷⁵

Kabir azabı hakkında Peygamber Efendimizden (S.A.V)’den gelen hadisler de pek çoktur. Peygamberimiz (S.A.V): “Eğer ölülerinizi defnetmemeniz endişesi olmasaydı, kabir azabından (bir kısmını) sizlere işittirmesi için muhakkak Allah’a dua ederdim.”⁷⁶ buyurmuş ve muhtelif zamanlarda ashabına: “Kabir azabından Allah’a sığınınız”⁷⁷ diye emretmiş ve bizzat kendisi de kabir azabından Allah’a sığınmıştır.⁷⁸

Hatta bir defasında Peygamber Efendimiz (S.A.V)’in Ehl-i Kalib’in⁷⁹ halini bilip onlara “Rabbimizin size vadettiğini (azabı) hak olarak buldunuz mu?”⁸⁰ diye hitap etmesi müşriklerin kabirde azap çektiklerinin delilidir.

Hiz. Aişe validemize bir gün bir Yahudi kadın gelir ve ona kabir azabını zikrederek: “Allah seni kabir azabından korusun” der. Hiz. Aişe’nin kafasında bu hususta bir istifha belirir ve Rasulullah (S.A.V) gelince ona kabir azabını sorar. O da: “Evet, kabir azabı vardır” der.⁸¹

⁷¹İbrahim, 14/27.

⁷²Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 85, II, 101; Müslim, *Sahih*, Cennet, 17, IV, 2201; İbn Mâce, *Sünen*, Zühd, 32, II, 1427.

⁷³Tâ Hâ, 20/124.

⁷⁴Pezdevî, *a.g.e.*, s.236.

⁷⁵Secde, 32/21; Câsiye, 45/21-22; Tûr, 52/47.

⁷⁶Müslim, *Sahih*, Cennet, 17, IV, 2200.

⁷⁷Müslim, *Sahih*, Cennet, 17, IV, 2200.

⁷⁸Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.402.

⁷⁹**Ehl-i Kalib:** Bedir’de öldürölüp çukura gömülen müşrikler(Bkz.Toprak, *a.g.e.*, s.338.)

⁸⁰Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 85, II, 101

⁸¹Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 84, II, 102; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, VI, 174.

Kur'an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde kabir azabının çeşitli şekilleri belirtilmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1.Tokmakla Vuruş:Enes b. Malik'ten rivayet edilen hadisinde Peygamber Efendimiz (S.A.V); kafir ve münafıklar cevap veremeyince enselerine tokmakla vurulacağını haber veriyor. Rasulullah (S.A.V): "...sonra onun (kafir ve münafığın) ense köküne öyle bir vurulur ve öyle bir feryad eder ki, onun feryadını , insan ve cinler hariç, kendisine yakın olan her mahluk duyar"⁸² buyurularak bunu anlatmaktadır.

2.Kabir Sıkması:Hz. Aişe validemizden rivayet edildiğine göre Rasulullah (S.A.V) şöyle buyurmuştur; "Muhakkak kabrin bir sıkması vardır ki; eğer ondan kimse kurtulacak ol- saydı Sa'd b. Muâz kurtulurdu."⁸³

Kabrin sıkmasınının aslı, kabrin ölüyü kucaklamasıdır. Kabir herkesi sıkacak ama herkesi azap için sıkmayacaktır. Peygamber Efendimiz (S.A.V), kabir suali hakkındaki uzun hadislerinin sonunda suale cevap veremeyen kafir ve münafıklar için toprağa: "Çullan onun üzerine" diye emir verileceğini ve toprağın onları kaburga kemikleri birbirine geçinceye dek sıkıştıracağını ve bu azaplarının kıyamete dek süreceğini haber vermektedir.⁸⁴

3.Yılan, çıyan ve haşeratın kabirde ölüyü ısırması ve sokması:Ebu Saîd el-Hudrî'den rivayet edilen bir hadiste Peygamber Efendimiz (S.A.V): "Kabrinde kafire doksandokuz ejderha saldırtılır ve kıyamet gününe kadar onu ısırırlar ve sokarlar ki; eğer onlardan birisi yeryüzüne üfleyecek olsa, orada hiçbir yeşillik kalmazdı."⁸⁵ buyurmaktadır.

4.Cehennemlik Olan Kişiye Akşam-Sabah Cehennemdeki Yerinin Gösterilmesi: Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen bir hadiste Peygamber Efendimiz (S.A.V): "Sizden biriniz vefat ettiğinde, sabah ve akşam ona kendi oturacağı makamı gösterilir.O kimse

⁸²Buharî, *Sahih*, Cenâiz, II, 92; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, III, 126,234.

⁸³Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, VI, 55,98.

⁸⁴Tirmizî, *Sünen*, Cenâiz, 71, II, 267; Aliyyü'l-Kârî, Muhammed el- Kârî el Hanefî, (v.1014/1605), *Şerhu'l- Fikhi'l-Ekber*, trc. Y. Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İstanbul, 1981, s.255.

⁸⁵Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, III, 38.

cehennemliklerden ise cehennemliklerin yerinden bir yer gösterilir ve ona; burası senin kıyamet gününde gönderileceğin makamdır. (yerindir), denir.”⁸⁶

5.Çeşitli Azaplar: Peygamber Efendimiz (S.A.V), Miraca çıktıklarında orada bakırdan tırnaklarla yüzlerinin ve göğüslerini tırmalayan insanlar gördüğünü ve Cebrail (A.S)’dan bunların kim olduklarını sorduğunda bunların gıybet eden kimseler olduğunu öğrendiğini haber vermiştir.⁸⁷

Kafirler ve yüce Allah’ın emirlerine karşı gelen kusurlu ve günahkar mü’minlerin kabirdeki azabını artıran ameller vardır.

b.Kabir azabına sebep ameller şunlardır:

1.İdrardan temizlenmemek ve sakınmamak:Peygamber Efendimiz (S.A.V) rastladığı iki kabirde bulunanların azap çekmekte olduklarını haber vererek, bunlardan birisinin azap sebebinin idrardan sakınmamak olduğunu haber vermiştir.⁸⁸

2.Gıybet ve Nemime:Peygamber Efendimiz (S.A.V) aynı hadiste belirtilen diğer kabirdekininde gıybet ve nemime yaptığından yani koğuculuk yaptığından dolayı azap gördüğünü belirtmiştir.⁸⁹

3.Borçlu Olarak Ölmek:Ebu Hureyre’den rivayet edilen bir hadiste Peygamber Efendimiz (S.A.V): “Mü’minin ruhu üzerindeki borcu ödeninceye dek borcuyla bağlıdır” buyurmuştur.⁹⁰

4.Ölüye yüksek sesle ağlamak.

5.Yalan söylemek, Kur’an öğrenip okuyupda onun ahkamıya amel etmemek, zina yapmak, faiz yemek, içki içmek, sigara içmek, savaşta ganimet olarak elde edilen mallardan taksim edilmeden önce bir şey almak, hırsızlık yapmak, yalancı şahitlik

⁸⁶Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 88, II, 103; Müslim, *Sahih*, Cennet, 17, IV, 2199; Tirmizî, *Sünen*, Cenâiz, 71, II, 267.

⁸⁷Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, III, 224.

⁸⁸Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I, 225.

⁸⁹Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I, 225.

⁹⁰İbn Mâce, *Sünen*, Sadakât, 12, II, 806.

yapmak, namuslu bir kadına iftira etmek, batıl yollarla başkalarının mallarını yemek, insanlara diliyle eziyet etmek, adam öldürmek, eziyet vermek, yetim malı yemek, hile yapmak, müslümanlara eziyet etmek, zulüm etmek, kibirlenmek, iki yüzlülük yapmak, Allah'ın hükmüne dil uzatmak, akrabaya dil uzatmak, akrabaya eziyet etmek, fakirlere ve düşkünlere acımamak, hayvanlara acımamak, kendi ayıp ve günahlarını bırakıpda başkalarının ayıplarını araştırmak vs. Bütün bu sayılan fiiller kabir azabına sebep olan amellerdir.⁹¹

c.Kabir azabına sebep ameller olduğu gibi kabir azabını kaldıran ameller de vardır. Bu amelleri de şu şekilde sıralayabiliriz:

1.Kabir azabından Allah'a sığınmak: Peygamber Efendimiz (S.A.V)'in bu sığınmayı daha ziyade namazların sonunda yaptığı rivayet ediliyor.⁹²

2.Büyük günah ve fiillerden uzak durmak, Allah yolunda savaşırken şehit olmalı, nöbet esnasında ölmek, cuma günü ve gecesi ölmek,⁹³ her gece Mülk Suresini okumak, cuma geceleri akşam namazından sonra her iki rekatta Fatıha 'dan sonra onbeşer kere Zilzâl suresini okuyarak namaz kılmak, Kelime-i Tevhid çok söylemek, Kur'an-ı Kerim'i düşünerek ve tecvid üzere çok okumak, kabir üzerine yaş dal dikilmesi, kabir toprağından bir avuç alımda üzerine yedi kere Kadir Suresi okuyarak, ölünün yanına atılması. Sayılan bu fiiller kabir azabını kaldıran amellerdendir.⁹⁴

Kabir azabı hakkında söylediklerimizi kısaca ifade edecek olursak, Ehl-i Sünnet'e göre hem kafirler hem de günahkar olan müminlere kabir azabı vardır ve haktır. Mu'tezile'den bazıları da kabir azabını kabul etmemişlerdir.

III-KABİR NİMETİ

⁹¹Toprak, *a.g.e.*, s.374-376.

⁹²Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 84, II, 102; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, VI, 174.

⁹³Beyazîzade, *a.g.e.*, s.137; Aliyyü'l-Kârî, *a.g.e.*, trc., s.256.

⁹⁴Toprak, *a.g.e.*, s.380-382.

Ölümden sonra kıyamet gününe kadar geçecek zaman içindeki nimete “**Kabir Nimeti**” denir.

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in kabir nimeti hakkındaki görüşleri kabir azabı hakkındaki görüşleri ile aynıdır. “Kabir Sualı” bölümünde de belirttiğimiz gibi, Mu'tezile'den Dırrar b. Amr, Bişr el-Merisî ve Mu'tezile'nin sonraki âlimlerinden çoğu, kabir ahvalini mutlak olarak inkar etmişlerdir. Mu'tezile mensuplarına göre, ölüde hayat yoktur. Bu nedenle azabı idrak edemediği gibi nimeti de hissetmesi imkansızdır.⁹⁵

Kadı Abdülcabbar, Mu'tezîli düşünürlerin aksine kabir ahvalini kabul etmiştir.

Kabir nimetinin varlığı ayetler ve mana yönünden tevatür derecesine varan hadislerle sabittir. Ehl-i Sünnet de bildirilen ayet ve hadisleri yorumsuz kabul etmişlerdir.

Allah Tealâ, şehitlerin berzah hayatlarında diri olduklarını ve kendi katında rızıklandıklarını haber vererek şöyle buyuruyor: “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler; Allah'ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar.”⁹⁶

Diğer bir ayette ise, “Allah yolunda öldürülenlere, onlar ölülerdir, demeyin; hakikatte onlar diridirler. Fakat siz anlayıp bilemezsiniz.”⁹⁷ buyurularak, onların diriliklerini ve nimetlendirildiklerini bizim hayatta iken anlayamayacağımız haber verilmektedir.

Bu ayetlerde geçen hayatın hakiki hayat olup, rızıklanmalarının da kabirde devam ettiğinde Ehl-i Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir.

Ayette mü'minlere hitaben: “...Siz anlayamazsınız, bilemezsiniz.” buyrulması, bu hayat ve nimetin mahşerde değil, berzaha olduğuna delildir. Çünkü mahşerdeki hayatı herkes

⁹⁵Maturîdi, *a.g.e.*, s.27; Pezdevî, *a.g.e.*, s.235; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.253.

⁹⁶Âl-i İmran, 3/169-170.

⁹⁷Bakara, 2/154.

anlar ve idrak eder. Orada herkes aynı alemde yaşayacaktır.⁹⁸

Berzah aleminde sadece şehitler değil, imanla vefat etmiş ve kabir azabı olmayan diğer mü'minler de derece ve mertebelerine göre nimetlendirilmektedirler. Zikredilen şehitler hakkındaki ayetler azabı olmayan diğer mü'minlerin de nimetlendiklerine delildir.

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de Allah iyilik yapanlarla kötülük yapanların bir olmayacağını haber vererek "...Yoksa o kötülükleri işleyip duranlar, kendilerini iman edip, salih amel işleyenler gibi yapacağız, hayat ve ölümlerini bir tutacağız mı sandılar? Ne fena hüküm veriyorlar..."⁹⁹ buyuruyor. Bu ayet-i kerime, bu iki gurubun ölümden ve berzaha eşit olmayacaklarına delalet eder. Bunlar ölümden ve sonrasında eşit olmayınca, günah işleyenlerin azapta, iman edip salih ameller işleyenlerin de nimet içinde olmaları gerekir. İşte bu, kabir azabı ve nimetidir.¹⁰⁰

Ehl-i Sünnet, Peygamber (S.A.V)'in mü'minin kabrini cennet bahçelerinden bir bahçeye benzetmesi de kabir nimetinin varlığına delalet ettiğini belirtmektedir.¹⁰¹

Bu konuda gelen haberlerden anlaşıldığına göre, kabir nimeti çok çeşitlidir. Bunlar:

1.Mü'minin ruhunun, Azrail'den rahmet melekleri tarafından alınıp yedi kat semaya yükselişi, gök kapılarının hepsinin kendisine açılışı, en güzel isim ve sıfatlarıyla melekler tarafından karşılanması ve İlliyyun'a kadar götürülüp ameli oraya yazılıp geri dönüşü.¹⁰²

2.Kabrine konulduktan sonra sual melekleri tarafından mü'mine cennetteki makamı gösterilip, kabrinden cennete bir kapı açılacak, oradan cennetin güzel kokuları gelecek, mü'min bunu görünce hemen cennetteki yerine gitmek isteyecek. Bunun üzerine melekler kendisine; "Biraz uyu, gelin-güveyi uykusu gibi rahat bir şekilde" diyecekler.¹⁰³

⁹⁸Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.404.

⁹⁹Casiye, 45/21.

¹⁰⁰Toprak, *a.g.e.*, s.386.

¹⁰¹Tirmizî, *Sünen*, Kıyamet, 14, IV, 262.

¹⁰²Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, IV, 287, 288; Toprak, *a.g.e.*, s.393.

¹⁰³Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 86, II, 102; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-4; Toprak, *a.g.e.*, s.393.

3.Kabrin Genişlemesi:Kabir sualinin anlatan hadislerin hemen hemen hepsinde suallara cevap veren mü'minin kabrinin genişletileceği haber verilmektedir. Bu genişleme bazı hadislerde mutlak olarak zikredilmiştir.¹⁰⁴

4.Kabrin Aydınlatılması (nurlandırılması):Peygamber Efendimizden (S.A.V) bir hadislerinde kabirlerin, sahibine azap verecek kadar karanlıklarla dolu olduğunu haber vererek, Allah'ın kendisinin kılacağı namaz ve yapacağı dua sayesinde onları aydınlatacağı ve nurlanacağını haber vermişlerdir.¹⁰⁵

5.Kabirdeki mü'mine akşam-sabah cennetteki yerinin gösterilmesi:Bu konuda Peygamber Efendimizden (S.A.V), Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen hadisinde şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz vefat ettiğinde akşam-sabah ona kendi oturacağı makam gösterilir. O kimse cennetliklerden ise, cennetliklere ait bir makam kendisine gösterilir. Ve ona; “Burası senin varıp kalacağın yerdir. Nihayet kıyamet gününde Allah seni o makamına gönderecektir.” denilir.¹⁰⁶

6.Peygamberlerin ve şehitlerin hayatta olup, Allah'ın kendilerine ihsan ettiği nimetlerle nimetlendirmesi.

7.Mü'minlere, kabirlerinde iyi amellerin arkadaşlık etmesi.

8.Kabirde çürümeden ve bozulmadan cesedin sapasağlam kalması.¹⁰⁷ Kabirde cesedi çürümeyecekler ise, bunların başında peygamberler gelir. Onların cesetlerini koruması toprağa emredilmiş ve onları yemesi (çürütüp yok etmesi) toprağa haram kılınmıştır. Peygamber Efendimizden (S.A.V): “Cuma günü sizin en hayırlı günlerinizdendir. Adem o gün yaratıldı. Sûra o gün üflenecek ve kıyamet o günde kopacaktır. Bu sebeple o gün bana çok salâtu selam getirin. “Muhakkak sizin salâtınız bana arz olunur?” buyurunca sahabilerden biri; “Sen çürümüş olduğun halde, bizim salâtımız sana arz olunur mu?” diye sordu. Bunun

¹⁰⁴Bkz.Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-4.

¹⁰⁵Buharî, *Sahih*, Salat, 72, I, 118; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II, 388.

¹⁰⁶Buharî, *Sahih*, Cenâiz, 88, II, 103; Müslim, *Sahih*, Cennet, 17, IV, 2199; İbn Mâce, *Sünen*, Zühd, 32, II, 1427.

¹⁰⁷Toprak, *a.g.e.*, s.398-399.

üzerine Rasulullah (S.A.V): “Muhakkak ki Allah, toprağa Peygamberlerin cesetlerini yemeyi haram kılmıştır.”¹⁰⁸ buyurur.

Kısaca ifade edersek; Mu'tezîli düşünürlerin bir kısmı kabir nimetini de inkar etmişlerdir. Kadı Abdulcabbar başta olmak üzere bir kısım Mu'tezîli düşünür de kabir ahvalinin olacağını kabul etmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Sünnet ve Cemaat Ehli ise, kabir ahvaline dair Allah ve Peygamber (S.A.V) ne buyurmuşlarsa öylece kabul etmişlerdir.

Şu noktayı da hatırlatmak isteriz ki, kabir ve berzah hayatı, kabirdeki sual, azap ve nimetle ilgili hususlar, ölümden sonraya ait olmaları bakımından ahiret hallerindedir. Ancak kıyametin kopmasından önce meydana gelecekleri içinde, ahiret ahvalinden ayrı düşünülmektedir. Bu nedenle kabir ahvalini ayrı bir bölüm olarak anlatmayı uygun bulduk.

Kabir ve berzah hayatı ölülerin diriltilmesi, yani mahşere kadar devam edecektir. Bu esnada kafirler devamlı azapta olacaklardır. Mü'minlerden ise, kiminin azabı devamlı olduğu halde, bazılarının cezaları bittiği için azapları sona erecektir. Mü'minler'in nimet içinde olanlarına gelince, onların nimetleri kıyamete kadar sürecektir.

¹⁰⁸Ibn Mâce, *Sünen*, Cenâiz, 65, I, 524.

II.BÖLÜM
MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE AHİRET HALLERİ

MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE AHİRET HALLERİ

I-BA'S

Ba's lügatte göndermek, dirilmek manalarına gelir.¹ İstılahta ise, öldükten sonra dirilmek, asli parçalarını bir araya getirerek ve ruhları da buna iade ederek, Allah'ın ölüleri mezardan çıkarmasıdır.² Ba's ahiret inancının temeli olduğu için bütün semavi dinlerde inanılması istenen esaslardan biridir.

Mu'tezile ölümden sonraki dirilişi kabul eder, ama onların ölümden sonra dirilişe bakışları bir başka açıdandır. Mu'tezile kelamcılarına göre, Allah'ın itaatkarlara sevap vermesi, isyankarlara da ceza vermesi sadece ruhani dirilişle gerçekleşmez. Onlara göre itaat eden veya isyan eden sadece ruh değil, ruh ve beden birlikteliğinden oluşan bütün ve asli parçalardır. Böylelikle mükafat ve ceza hak edene ancak onların geri verilmesiyle mümkündür.³ Cesetlerin dirilişini aklen vacip olarak kabul eden Mu'tezîliler, Allah'ın inananları mükafatlandırması, asileri cezalandırmasını da Allah üzerine vacip kılmışlardır. Bu görüşlerini doğrulamak içinde Kur'an ayetleri yanında, Allah'ın ilk yaratmaya güç yetirini de iade için kesin kanıt olarak göstermişlerdir.⁴

Görüldüğü gibi Mu'tezile'ye göre diriliş önceki bedeninin tamamen yok olmasından tekrar varlığa dönmesi suretiyle gerçekleşmektedir. Çünkü onlar "mümkün ma'dûmu" un bir "şey" özel (mahsus) zatının yoklukta sabit olduğunu ileri sürerek ma'dumun iadesini caiz görürler. Mu'tezile'nin bu iddalarının delili ise "ma'dumun (yokun) zatında mümkün" olmasıdır. Yoksa önceki beden (ilk beden) var olmazdı. Zâtî imkan zâttan ayrılmaz ve Yüce

¹Komasyon, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Derya Dağıtım, İstanbul, 1981, I, 177; Devellioğlu, Ferit, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1999, s.71.

²Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.254.

³Taftazânî, Sa'duddin, (v.793/1390), *Şerhu'l-Makâsîd*, thk.Abdurrahman Umeyra, Beyrut, 1409/1989, V, 92.

⁴Kadı Abdulcabbar, Ebu'l-Hasen Ahmed, (v.415/1024), *Tenzihu'l-Kur'an Âni'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadîse, Beyrut, trs., s.442.

Allah'ın kudreti bütün mükümlere şamildir, öyleyse ma'dumun var edilmesi de caiz olur" derler.⁵

Mu'tezîli Kur'an yorumcularından Zemahşerî de dirilişle ilgili bir kısım ayetleri şöyle açıklamıştır:

"...derilerinin her yanışında, azabı tatmaları için onları başka derilerle değıştireceğiz..."⁶ ayetinin tefsirinde Zemahşerî, "Asi olan derinin yerine asi olmayan deri nasıl azap olacak?" şeklindeki soruya azabın bütün duyulara olacağını, çünkü asi olanın cilt olmadığını söylemiştir.⁷

Zemahşerî, "Biz kemik ve ufalanmış toprak olduğumuz zaman, yeniden mutlaka dirilecek miyiz? derler"⁸ ayetini tefsir ederken kafirlere karşı, kurumuş ve toz olmuş kemiklerin tekrar hayat hallerine döndürüleceklerini söyler. Çünkü ona göre kemikler canlılık parçalarındandır ve yaratma esnasında diğer cüzlerin üzerine bina edildiğı bir sütundur.⁹

Mu'tezîle'nin diriliş hakkındaki görüşlerini daha iyi kavrayabilmemiz için öncelikle Mu'tezîle'nin insan anlayışını bilmemiz gerekiyor.

Mu'tezîli düşünürler insanın mahiyeti konusunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda Ebu'l-Huzeyl (v.226/840)'e göre insan, iki el ve ayağına sahip görülebilen bir şahıstır. O, insanın saçını ve tırnaklarını insanın adını verdiğı bütüne dahil etmemiştir. Yine ona göre, beden parçalarından her biri tek başına fail olamaz, fakat fail bedeninin bütün parçalarıdır.¹⁰

⁵Tûsî, Nasîruddin, (v.672/1273), *Risale fi kavâidi'l-Akâid*, thk. Ali Hasan Hâzim, Daru'l-Garb, Lübnan, 1413/1992, s.351-352.

⁶Nisâ, 4/56.

⁷Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, (v.538/1143), *Tefsiru'l - Keşşaf an Hakâiki Gavâmidi't - Tenzîli ve Uyunu'l-Ekâvîli fi Vucuhi't-Te'vîl*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed, Daru'r-Reyyam li't-Turas, Kahire, 1407/1987, I, 522.

⁸İsrâ, 17/49.

⁹Zemahşerî, Mahmûd, *a.g.e.*, II, 671.

¹⁰Eş'arî, Ebu'l-Hasen, (v.324/936), *Makâlâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1990, II, s.25-26.

Sonuç olarak Ebu'l-Huzeyl'e göre insan, yiyen, içen zahirde görülebilen cesetten ibarettir. Onun hayatı ise bunlardan başkadır. Ona göre hayatın araz¹¹ olması da cisim¹² olması da mümkündür.¹³

Basra Mu'tezile ekolüne mensup Ebu Bekir el-Esam'a göre insan, görülen şeydir; O bir tek şey olup ruha sahip değildir. O aynı zamanda bir cevher¹⁴ olup, idrak edildir. Bunun haricindeki şeyleri nefyetmiştir. O beden dışında bir hayat ve ruh olduğunu kabul etmemiştir.¹⁵

İbn Ravendi (v.245/819)'ye göre insan, tek bir şey olup kalpte bulunmaktadır. İnsan ruhtan başkadır. Ruh ise bedende sakin bir şekilde bulunmaktadır.¹⁶

Neccar (v.230/844) ve arkadaşlarına göre ise insan, cisim ve ruhun toplanmasıyla oluşan toplanmış parçalardan ibarettir.¹⁷

Basra Mu'tezile ekolünden olan ve el-Fuvâtî lakabıyla anılan Hişam b. Amr el-Şeybânî (v.205/820)'nin düşüncesine göre de insan, yeri kalpte olan parçalanmayan bir parça (atom)'dan ibarettir.¹⁸

Mu'tezile'den en-Nazzam (v.221/835)'a göre ise bedensiz sadece ruha insan denilmektedir. Yani insan ruhtur fakat kesif bir cisme-bedene girmiş latif bir cisimdir. Ayrıca ona göre ruh bu cesede karışmış hayattır. Ruh zatıyla bilen diri bir kuvvettir.¹⁹ Beden onun afeti, hapishanesidir. Onu baskı altında tutmaktadır.²⁰ Bununla birlikte ruh bir tek cevherdir.²¹

¹¹**Araz:** Başka bir nesne ile varolan, kendi başına varolmayan "devamlı olmayan şey".(Bkz Sâbunî, Nureddin Ahmed b. Muhammed, (v.580/1184), *Bidâye fî Usûli'd-Din (Mâturidiyye Akaidi)*, thk. ve trc. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1399/1979, s.19)

¹²**Cisim:** Cevherlerin birleşmesiyle meydana gelene cisim denir. (Bkz Sâbunî, a.g.e., s.19)

¹³Kadı Abdulcabbar, Ahmed Ebi Hasan, el- Muğnî Fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l- Adl, thk. Muhammed Ali Neccar ve arkadaşları, Kahire, 1385/1965, XI, 310.

¹⁴**Cevher:** Kendi başına boşlukta yer tutan ve başkasına bağlı olmadan kendini gösterebilen şey"e denir. (Bkz. Sâbunî, a.g.e., s.19)

¹⁵Eş'arî, *Makalat*, II, 26, 29.

¹⁶Eş'arî, *Makalat*, II, 27.

¹⁷Kadı Abdulcabbar, *el- Muğnî*, XI, 311.

¹⁸Kadı Abdulcabbar, *el- Muğnî*, XI, 311.

¹⁹Kadı Abdulcabbar, *el- Muğnî*, XI, 310.

²⁰Eş'arî, *Makalat*, II, 27.

İlk Mu'tezililerden olan Bişr b. Mutemir (v.210/825), Hişam b. Hakem, Ebu Huzeyl el-Allaf ve Ebu'l-Huseyn el-Hayyat (v.290/903)'a göre insanda sorumlu, sevabın ve günahın sahibi olan, görünen ceset ile ruhtur.²² Görüldüğü gibi Mu'tezile imamları insanın mahiyetinin ne olduğu konusunda hem fikir değilselerde büyük çoğunluğun insanın mahiyetinin görülebilen bir yapı (beden) olduğu kanıtına vararak ruhani bir dirilişle beraber cismani dirilişi de benimsemişlerdir.

Ehl-i Sünnet kelamcı ve düşünürlerin tamamı ise, dirilişin hak ve gerçek olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır.²³ Dirilişin gerçekliğine dair Kur'an'dan bir çok ayeti delil olarak sunmuşlardır. Sunulan delillerden bir kaç şunlardır:

“Ey insanlar, sizin tekrar yaratılmanız ve dirilişiniz tek bir nefsin yaratılması ve tekrar diriltilmesi gibidir. Şüphesiz Allah işitendir, görendir.”²⁴ buyuran Allah, özellikle insanın kendisine ve çevresindeki varlıklara dikkat çeker. İnsanın çevresindeki varlıklar ve olaylar hem Allah'ın hem de ahiretin kesin delilleri olarak zikredilir. Çünkü Allah'a imanla ahirete iman arasında sıkı bir bağ vardır. Allah Kur'an'da insanın anlayabileceği türden açık delillerle insanı ahirete imana, dirilişi kabule davet etmektedir.

“Ey insanlar, öldükten sonra tekrar dirilmekten şüphede iseniz bilin ki, ne olduğunuzu size açıklamak için, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra pıhtılaşmış kandan, sonra da uzuvları (önce) belirsiz,(sonra) belirlenmiş et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık ki size (kudretimizi) gösterelim. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız, sonra sizi bebek olarak çıkartırız, böylece yeyişip ergenlik çağına varırsınız. Kiminiz öldürülür, kiminiz de ömrünün en fena zamanına ulaştırılır ki, bilirken bir şey bilmez olur. Yeryüzünü görürsün ki kupkurudur:fakat biz ona su indirdiğimiz zaman harekete geçer, kabarıp. Her güzel bitkiden çift çift yetiştirir. Bunlar yalnız Allah'ın hak (gerçek) olduğunu,

²¹İbn Ebi Şerif, Kemalüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebi Bekr, (v.906/1501), *el- Müsamera Bi Şerhi'l- Müsâyere*, Bulak, Mısır, 1317/1889, s.222.

²²Eş'arî, *Makalat*, II, 25-26.

²³Pezdevî, *a.g.e.*, s.15.

²⁴Lokman, 31/28.

ölüleri dirilttiğini, gücünün herşeye yettiğini, şüphe götürmeyen kıyamet saatinin geleceğini, Allah'ın kabirde olanı dirilteceğini gösterir.”²⁵ ayetinde de Allah'a ve ahirete iman konusunda üç delil gösteriliyor: İnsan, toprak ve su.İnsanın yaratılışı ve safhaları, insanın Allah'a ve ahirete bağlanıp kabul etmesinde en gerçek delildir. Çünkü insanın yaratılışı ve safhaları kendisinin dışında gerçekleşen olaylardır.

İnsan, toprağın kupkuru iken gökten inen su ile nasıl canlandığını, insana neler sunduğunu her an görmektedir. Bütün bu olup bitenlerde insanın en küçük bir katkısı yoktur. O halde bütün bunlar Allah'ın vadettiği dirilişin en kesin delilidir.

Ehl-i Sünnet, “İnsan ‘Ben öldüğümde mi dirileceğim’ der. İnsan kendisi önceden bir şey değilken onu yaratmış olduğumuzu hatırlamaz mı?”²⁶ ayetini yok iken var olan insanın, yok olduktan sonra tekrar var olmasının mümkünlüğüne, yeniden dirilmeye açık bir delil olduğunu söylemektedir.

Ehl-i Sünnet âlimi Ebu Hanife, Hacc suresi 7. ayetini delil göstererek ba's hakkında şöyle der:

“Allah bu nefisleri öldükten sonra diriltir ve ceza, mükafat ve hakların ödenmesi için süresi elli bin sene olan bir zaman içinde onları tekrar diriltir.”²⁷

Elbette ki Sünnet ve Cemaat Ehli dirilişin hak ve gerçek olduğuna dair Kur'an'dan bir çok ayeti delil olarak göstermektedirler. Ehl-i Sünnet alimlerinin çoğunluğuna göre de diriliş başlangıcın tekrarı suretiyle gerçekleştirilecektir.²⁸

Mu'tezile ile Sünnet ve Cemaat Ehlinin ba's hakkındaki görüşlerini kısaca belirtecek olursak; Mu'tezile imamları ruhani bir dirilişle beraber cismanî dirilişi benimsemişlerdir. Sünnet ve Cemaat Ehli'ne göre ise diriliş başlangıcın tekrarı suretiyle gerçekleşecektir.

²⁵Hacc, 22/5-7.

²⁶Meryem, 19/66-67

²⁷Beyazîzade, *a.g.e.*, s.137.

²⁸Eş'arî, *el-Makalat*, II, 62.

II-HAŞR VE MAHŞER

Haşr, lügatte toplamak, bir araya getirmek anlamına gelir.²⁹ Istilahta ise, insanların hesaba çekilmek üzere yeniden dirilmesi ve bir araya toplanmasına **Haşr** denir. Toplanılan alana da **Mahşer** denir.³⁰

Şüphesiz Allah, kitabında haşr ve neşr meselesini zikretmiş ve diriliş hakkındaki gerçeği tarihi örneklerle izah etmiştir;

1. Yüce Allah, parça parça olmuş, bu parçaları birbirine karışmış olan ölmüş varlıkları tekrar dirilttiğini Kur'an'da bildirmektedir. Hz. İbrahim (A.S)'ın Allah'tan bir dileği üzerine vuku bulmuş olan bu olay Kur'an'da şöyle anlatılır: “ İbrahim; “Rabbim, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster” dediğinde, “İnanmıyorsunuz?” deyince de, “Hayır, öyle değil, fakat kalbim iyice kansın” demişti. “Öyleyse dört çeşit kuş al onları kendine alıştır, sonra onlardan her dağın üzerine bir parça koy, onları çağır; koşarak sana gelirler. O halde Allah'ın güçlü ve Hakim olduğunu bil” demişti.”³¹

İnsan Hz. İbrahim (A.S)'ın şahsında ve onun elinde cereyan eden dört çeşit kuşun parçalandıktan ve parçaları birbirine karıştırılıp ayrı ayrı yerlere konduktan sonra dirilişinde, daha dünya hayatında iken ölüleri nasıl dirilteceğine şahit olmuştur.³²

2. Yüce Allah, parçalara ayrılmadan ve çürümeden ölüleri diriltir. Bunun örneği Kur'an'da şöyledir: “Ey Musa, apaçık görmedikçe sana inanmayacağız, demiştiniz de gözleriniz göre göre sizi yıldırım çarpmıştı. Ölümünüzden sonra, şükredesiniz diye sizi tekrar diriltmiştik.”³³

Allah apaçık görmek isteyenlerin, Allah'ın varlığının apaçık delili olan yıldırım çarpması ile ölmeleri ve sonra Allah'ın yine bir apaçık delili olan dirilmesiyle onları diriltme-

²⁹Devellioğlu, *a.g.e.*, s.338; Komisyon, *Osmanlı-Türkçe Lûgat*, I, 699.

³⁰Kocaoğlu, Sami, *Çağdaş İslam İlmihali*, Kastaş Yay., İstanbul, 2004, s.121.

³¹Bakara, 2/260.

³²Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.416-417.

³³Bakara, 2/55-56.

si tarihte insan hayatında vuku bulan dirilişe bir başka örnektir.³⁴

3. Yüce Allah, etleri dökülmüş, kemikleri çürümüş ölüleri de diriltir. Bunun örneği Kur'an'da şöyledir: “Yahut altı üstüne gelmiş bir kasabaya uğrayan kimse gibisini görmedin mi?” “Allah bunu ölümden sonra nasıl diriltecek?” dedi, bunun üzerine Allah onu yüz yıl ölü bıraktı, sonra dirilti, “Ne kadar kaldın?” dedi, “Bir gün veya bir günden az kaldım.” dedi, “Hayır, yüz yıl kaldın, yiyeceğine içeceğine bak, bozulmamış; eşeğine bak; ve hem seni insanlar için bir ibret kılacağız, kemiklere bak, onları nasıl birleştirip sonra et giydiriyoruz.” dedi; bu ona apaçık belli olunca, “Artık Allah'ın her şeye kadir olduğuna inanmış bulunuyorum” dedi.³⁵ Bu ayette söz konusu olan Hz. Üzeyr (A.S)'dır. O boş bir kasabadan geçerken dirilişin nasıl olacağını düşünmüş, Allah da dirilişi kendisi ve eşeği üzerinde tatbik etmiş, ona göstermişti.³⁶

Haşr hakkında Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet vardır: “Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer toplulukturlar. Kitapta Biz hiç bir şeyi eksik bırakmadık; onlar sonra Rablerine toplanacaklardır.”³⁷

Kur'an'da “Bütün insanların bir araya toplanacakları gün”³⁸ olarak nitelenen haşr için, “Sizi toplanma gününde bir araya getirdiği gün, işte o, kimin aldandığının ortaya çıkacağı gündür.”³⁹, “Onların hepsini bir gün toplarız...”⁴⁰, “Sur'a üflenince, kabirlerinden Rablerine koşarak çıkarlar.”⁴¹, “...o gün suçluları, korkudan gözleri göğermiş olarak toplarız.”⁴², “Gözleri dönmüş olarak, dağılmış çekirgeler gibi kabirlerinden çıkarlar ve çağırana doğru koşarlar”⁴³

³⁴Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.417.

³⁵Bakara, 2/259.

³⁶Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.417.

³⁷Tekvîr, 81/5.

³⁸Hûd, 11/103.

³⁹Teğabün, 64/9.

⁴⁰Yunus, 10/28.

⁴¹Yâsîn, 36/51.

⁴²Tâ Hâ, 20/102.

⁴³Kamer, 54/7-8; Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.418.

Kıyamet günü Allah, yeryüzünü dilediği şekle sokacak ve mahşer yeri, beyaz ve parlak bir düzlük olacaktır.⁴⁴

Mahşerde melekler, cinler ve insanlar dirildikten sonra insanoğlunun küçüğü ve büyüğü, akıllısı ve delisi, hepsi bir yerde toplanacaktır. Fakat hayvanların durumunun ne olacağı tartışmalı bir konudur.

Mu'tezile'ye göre, insanların ve cinlerin haşr olması gibi hayvanlar da devamlı kalmak üzere haşrolunacaklardır. Mu'tezile'nin Nezzamiyye kolunun kurucusu Ebu İshak b. es-Seyyar'a göre hayvanlar cennette toplanırlar. O, cennetteki herkesin üstünlük yönünden birbirinden farklı olmadığını iddia etmiştir. Onun iddiasına göre Rasûlullah (S.A.V)'in oğlu İbrahim'in cennetteki derecesi mü'minlerin çocuklarının derecelerinden üstün olmadığı gibi, cennette mü'minlerin çocuklarının üstünlük dereceleri veya nimetleri ya da mertebeleri yılanların, akreplerinkinden de üstün değildir. Çünkü bu hayvanların da çocukları gibi, amelleri yoktur.⁴⁵

Sünnet ve Cemaat Ehli'ne göre ise, hayvanlar Allah'ın sorularına cevap verdikten sonra toprak olacaklardır. Zira dünyada onlara teklif yoktur. Mükafat ve ceza, dünya hayatında kendilerine teklif yapılanlardır. Mükellef varlıkların toplanma sebebi hesap, hayvanların toplanma sebebi ise kısastır. Bu nedenle hayvanlar insanlardan ve birbirlerinden haklarını aldıktan sonra toprak olacaktır.⁴⁶ Bu görüşlerini Kur'an'dan ayetlere dayandırırılar.⁴⁷

Sünnet ve Cemaat Ehli'ne göre, hayvanların tekrar dirilmeleri zorunlu değil, mümkündür. Hayvanların dirileceği konusunda meşhur olmayan haberleri de, Allah'ın adaletinin mükemmelliği tasvir ve temsile hamletmişlerdir.⁴⁸

⁴⁴Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (v.505/1111), *İhyau Ulûmid-Dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul, 1973, IV, 918.

⁴⁵Bağdadi, Ebu Mansur 'Abdulkahir b.Tahir et-Temimi, (v.429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc.Ethem Ruhi Fığlalı, Diyanet Vakfı Yay., Ankara,1991, s.106.

⁴⁶Pezdevî, *a.g.e.*, s.226-227.

⁴⁷Bkz. Tekvîr, 81/5; Nebe, 78/40.

⁴⁸Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu'l- Fıkhî'l-Ekber*, Dâru'l- Kitabi'l- İslâmî, İstanbul, 1375/1955, s.25.

Aslında Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki anlaşmazlık bir başka meseleye bağlıdır. O da; Allah, geçmiş bir suç ve uygun bir ceza olmaksızın, kullarından dilediğine azap eder mi?, meselesidir. Mu'tezile'ye göre Allah bunu yapmaz. Böylece onlar hayvanların, sevap ve günah alacağı görüşünü mecburen benimsiyorlar.⁴⁹

Mahşerde çocukların durmunun ne olacağı konusunda da farklı görüşler vardır. Mu'tezile kelamcılarının çoğuna göre Allah'ın ahirette çocukları cezalandırması caiz değildir.⁵⁰

Mu'tezile'nin Huzeyliye kolunun kurucusu Ebu'l-Huzeyl önce bilgiyi ıztırari (zorunlu), iktisabî (kazanma) diye ikiye ayırdı. Sonra bu görüşünü, bilginin süresi konusundaki görüşüne dayadı ve İslam'ın diğer topluluklarına karşı çıkararak çocuk hakkında şöyle dedi: "Çocuğun, kendi zati bilgisinin ikinci basamağında, tevhid ve adalet bilgilerinin tamamını kesintisiz bir biçimde getirmesi gerekir. Aynı şekilde çocuğun, Yüce Allah'ın birliği ve adaletine ait bilgisi ile beraber, Allah'ın, ona işlemlerini buyurduğu şeylerin toplu bilgisini de getirmesi icab eder. Öyle ki, eğer o, kendi zati bilgisinin ikinci basamağında bu bilgilerin hepsini de getiremez ve üçüncü basamakta ölürse, cehennemde temelli kalmayı hak etmiş bir şekilde Allah'a karşı kafir ve düşman olarak ölmüş olur. Ama haberler yönünden yalnızca işitme yoluyla bilinebilen bilgilere gelince, bu durumda çocuk, böyle bir bilgiyi, haberi işitmesinin ikinci basamağında edinmesi gerekir. Zaten böyle bir haberi işitme, özür için kesin bir delil olur."⁵¹

Mu'tezile'nin Bişriyye kolunun kurucusu Bişru'l-Mutemir de çocuklar hakkında şunları söyledi: "Çocuk, kendi zati bilgisi ile birlikte, üçüncü basamakta akli bilgilerini ortaya koymak zorundadır. Çünkü ikinci basamak, nazar (müşâhade) ve fikir (düşünme) dönemidir.

⁴⁹Pezdevî, *a.g.e.*, s.226-227.

⁵⁰Eş'arî, *el-Makalat*, I, 319.

⁵¹Bağdadi, *Mezhepler*, s.94.

Eğer onları üçüncü basamakta ortaya koyamaz ve dördüncü basamakta ölürse, Allah'ın, cehennemde temelli kalmayı hak etmiş bir düşmanı olur.”

Böylelikle Mu'tezîli Ebu'l-Huzeyl ve Bişru'l-Mutemir, muhaliflerinin çocuklarının cehennemde olduğunu ileri süren Ezârika'nın görüşleri ile müşrik çocuklarının cehenneme gideceklerini iddia edenlerin görüşlerini inkar etmişler ve şunu söylemişlerdir: “Mü'minlerin çocukları, akli bilgilerini ortaya koymadan önce kendi zati bilgilerinin üçüncü veya dördüncü basamağında iken ölürse, inandıkları şeyi inkar etmedikleri halde, cehennemde temelli kalacak kafirlerdir.”⁵²

Mu'tezîli Sumâme b. Eşres en-Numeyriye, Dehriyye, Hristiyan, Zanâdika toplulukları çocukların ahirette toprak olacaklarını iddia etmiştir. İddialarına göre, ahiret, ya mükafat ya da ceza yeridir. Çocukken ölen ve Allah'ı zaruri olarak bilmeyen kimse için, orada, sevap kazanacağı bir taat veya ceza göreceği bir suç yoktur. Böylece onlar, o zaman ne sevap ne de cezadan pay aldıkları için toprak olurlar.⁵³

Ehl-i Sünnet'e göre ise, mahşerde çocuklara soru sorulmayacaktır. Müşrik çocuklar hakkındaki genel eğilim, onların da cennette olacağı ve cennetliklerin hizmetinde bulunacakları şeklindedir. Onların Araf'ta olacağını söyleyenlerde vardır.⁵⁴

Yeniden diriltilerek mahşer yerinde toplanacak olan insanın durumu hakkında bazıları, çürümüş olan cesedin yeniden teşekkül ettirilmeyeceği ve ölümden sonraki hayatın sadece ruh ile devam edeceğini iddia etmişlerdir. Halbuki mahşerle ilgili ayet ve hadisler bu iddia ile bağdaşmamaktadır. Çünkü Kur'an'da o gün kabirlerinden kalkarak mahşer yerinde toplanacak olanların gözlerinden ve yüzlerinden bahsedilmekte, dünyada Allah'tan yüz çevirenlerin o gün kör olarak haşr olunacağı,⁵⁵ kafirlerin yüzlerinin siyah ve kederli,

⁵²Bağdadi, *Mezhepler*, s.95.

⁵³Bağdadi, *Mezhepler*, s.125.

⁵⁴Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.422.

⁵⁵Bkz. Tâ Hâ, 20/124-126.

mü'minlerinkinin ise parlak ve sevinçli olacağı haber verilmektedir.⁵⁶ İnsanların Allah'ın huzuruna yalınayak, ilk yaratılışları gibi sünnetsiz, malsız, mülksüz ve taraftarsız bir şekilde gelecekleri bildirilmektedir.⁵⁷

Peygamber Efendimiz (S.A.V) mahşer yerindeki bekleyişte güneşin yaklaştırılacağını ve insanların dünyadaki durumlarına göre farklı derecede terleyeceklerini,⁵⁸ bu dehşetli günde yedi sınıf Arş'ın gölgesinde gölgelendirileceğini haber vermiştir. Bunlar:

1. Adaletli devlet başkanı,
2. Allah'a ibadet ederek büyüyen genç,
3. Kalbi mescide bağlı kimse,
4. Allah için sevişen ve bu uğurda birleşip bu sevgi ile ayrılan iki kişi,
5. Mevki sahibi güzel bir kadının davetini "Ben Allah'tan korkarım" cevabı ile reddeden kişi,
6. Sağ elinin verdiği sadakayı sol eli duymayacak şekilde gizli sadaka veren kimse,
7. Tenha yerde Allah'ı zikrederek gözleri dolup taşan kimsedir.⁵⁹

Mahşerde herkes, dünyada kime inanıp tabi olmuşsa onunla birlikte gelir. Mü'min, münafık ve kafirler önderleriyle birlikte toplanır, biraraya gelirler. "Bir gün bütün insanları önderleriyle beraber çağırırız."⁶⁰

Mahşer çok sıkıntılı, heyecanlı ve korkuludur. Herkes bir an önce Mahkeme-i Kübra, büyük mahkemenin kurulmasını ve hesabın bir an önce görülmesini ister.

Mü'minler için mahşerin katlanılmayacak derecedeki sıkıntı ve şiddeti bir vaktin farz namazını kılacak kadar kısa ve hafif geçer. Mahşerdeki insanların durumunun anlatıldığı ayet ve hadislerden anlaşılabilir, haşrin, ruhun cesetle birleşmesinden sonra ruh ve bedenle birlikte

⁵⁶ Âl-i İmran, 3/106-107; Abese, 80/38-43.

⁵⁷ Meryem, 19/77-80; En'âm, 6/94.

⁵⁸ Müslim, *Sahih*, trc., Cennet, 15, VIII, 387.

⁵⁹ Müslim, *Sahih*, trc., Zekat, 91, III, 222.

⁶⁰ İsrâ, 17/71.

olmasıdır. Müslümanların çoğunun inancı bu doğrultudadır.⁶¹

III-HESAP, SUÂL, MİZAN, İNSANLARIN CENAB-I HAKK'A ARZI

Mahşer yerinde herkes toplandıktan sonra büyük mahkeme kurulacak, insanlar çıplak, yalınayak, malsız, mülksüz ve tarafsız bir şekilde Allah'ın huzuruna çıkarılacaktır.⁶² “Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi, tek tek bize geleceksiniz.”⁶³ Dünyada yazıcı melekler tarafından tutulan amel defterleri o gün sahiplerine verilecek ve herkes ne yaptığını, ne yapmadığını bu defterde görerek nasıl bir muamele göreceğini tahmin edecektir.⁶⁴ Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: “Biz, kıyamet günü adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan iş, bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz.”⁶⁵

Sevap tartıları ağır basanlar cennete, tartıları hafif gelenler ise cehenneme gideceklerdir. “Artık kimlerin (sevap) tartıları ağır basarsa, işte asıl bunlar asıl kurtuluşa erenlerdir. Kimlerin de tartıları hafif gelirse, artık bunlar da kendilerine yazık etmişlerdir; (çünkü onlar) ebedi cehennemdedirler”⁶⁶

Amel defterleri, iman edip iyi amel işleyerek iyilerden olanlara sağından, kötülükleri sebebiyle cehenneme gidecek olanlara da soldan ve arkadan verilir. “Amel defteri kendisine sağından verilen kimse, kolayca geçireceği bir hesaba çekilir ve arkadaşlarının yanına sevinçle döner. Amel defteri kendisine arkadan verilen kimse “mahvoldum” diye bağırır ve çılgın alevli cehenneme girer.”⁶⁷

⁶¹Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.418.

⁶²Müslim, *Sahih*, trc., Cennet, 56, VIII, 383; Razî, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir*, trc., XV, 19.

⁶³En'âm, 6/94.

⁶⁴Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.421.

⁶⁵Enbiya, 21/47.

⁶⁶Mü'minûn, 23/102-103.

⁶⁷İnşikak, 84/7-12.

“Kitabı sağından verilen:“Alın kitabımı okuyun, doğrusu bir hesaplaşma ile karşılaşacağımı umuyordum” der. Artık o, meyveleri sarkmış, yüksek bir bahçede hoş bir yaşayış halindedir. Onlara şöyle denir: “Geçmiş günlerde, peşinen işlediklerinize karşılık afiyetle yiyiniz, içiniz.” Fakat kitabı kendisine solundan verilen kimse: “Kitabım keşke bana verilmeseydi; keşke hesabımın ne olduğunu bilmeseydim; bu iş keşke son bulmuş olsaydı; malım bana fayda vermedi, gücüm de kalmadı.”der. İlgililere şöyle buyrulur: Onu alın, bağlayın. Sonra cehenneme yaslayın, sonra onu boyu yetmiş arşın zincire vurun. Çünkü o, Yüce Allah’a inanmazdı, yoksulun yiyeceği ile ilgilenmezdi. Bu sebeple burada bu gün onun bir acıyanı yoktur. Günahkarların yiyeceği olan kanlı irinden başka bir yiyeceği de yoktur.”⁶⁸

Amellerin kendisinde tartılacağı mizanın, hissedilir ve gözle görülür iki tane kefesi bulunacaktır. İmam Ahmed’in kaydettiği rivayete göre Ebu Abdi’r-Rahman el-Hubûllî şöyle demiştir: Ben Abdullah b. Amr’ı (R.A) şöyle derken dinledim: Rasûlullah (S.A.V) buyurdu ki: “Muhakkak Yüce Allah benim ümmetimden kıyamet gününde herkesin gözü önünde bir kişiyi çıkartacaktır. Onun aleyhine tam doksandokuz tane sicil yayacaktır. Her bir sicilin uzunluğu göz alabildiği kadar olacaktır. Sonra da ona zulmettiler mi? diyecek, o:Hayır, Rabbim diyecektir. Yüce Allah: Herhangi bir mazeretin yahut bir iyiliğin var mı? diye soracak, adam şaşırıp kalacak ve:Hayır, Rabbim diyecektir.Yüce Allah şöyle buyuracak: Bilakis senin bizim nezdimizde yapmış olduğun bir iyiliğin var. Bugün senin aleyhine sana zulmedilmeyecektir. Bunun üzerine ona üzerinde, “eşhedü enla ilahe illallah ve enne Muhammeder Rasûlullah” yazılı bir parça çıkartılır. Yüce Allah:Onu huzura getirin, diye buyurur. O kişi: Rabbim, diyecek bu parçanın bu siciller karşısında ağırlığı ne olacak ki? Yüce Allah: Şüphesiz ki sana zulüm olunmaz, diye buyuracak.Bunun üzerine o siciller bir kefeye konulur. O parça da bir kefeye konulur. (Tartı sonucu) siciller havaya doğru kalkar ve o parça ağır basar. Rahman ve Rahim olan Allah’ın adı karşısında hiçbir şey ağır

⁶⁸Hâkka, 69/19-35.

basmaz.”⁶⁹

Bu hadisin ifadelerinde çok önemli bir husus dile getirilmektedir. O da amelde bulunan kimsenin ameli ile birlikte tartılacağıdır.

Bizzat amellerin tartılacağına dair hadisler de varid olmuştur. Müslim’in Sahih’inde yer alan Ebu Malik el-Eş’ari’den gelen şu hadiste olduğu gibi; O dedi ki: Rasûlullah (S.A.V) şöyle buyurdu: “Abdest almak imanın yarısıdır, elhamdulillah da mizanı doldurur.”⁷⁰

Yine Müslim’de yer alan hadiste şöyledir: “İki söz vardır ki bunlar dile hafif gelir. Rahman tarafından sevilirler, terazide de ağır basarlar: Subhanallahi ve bi hamdihi subhanallahi’l-aziyim.”⁷¹

İbn Ebi’l-İz el-Hanefî’ye göre hem amellerin, hem amelde bulunanların, hem de amel sahifelerinin tartılacağı sabit olduğu gibi, terazinin iki kefesinin olduğu da sabit olmaktadır.⁷²

Buradaki terazi sözünü çoğunluk iki kefesi, iki kolu ve bir dili olan terazi şeklinde anlamış, hatta bu şekilde resimler bile yapmışlardır. Fakat aslında bu terazinin şekli ve keyfiyeti meçhuldür. Bugün ses, hareket ve elektrik gibi cisim ve arazları ölçen aletler vardır. Amelleri ölçen terazi de bizce biçimi bilinmeyen, fakat insanların işledikleri fiilleri en iyi ve en doğru biçimde tartmaya yarayan bir ölçü aletidir. Bu aleti tecessüm ettirmeye ve tasvir etmeye ihtiyaç yoktur.⁷³

Mu’tezili düşünürlerin çoğunluğu hesabı inkar etmiştir, amellerin yazılmasını ve okunmasını kabul etmemişlerdir.⁷⁴ Yapılan şeylerin Allah tarafından bilindiğini, bilinen bu amellerin ayrıca kağıtlar üzerine yazılmasının abes olduğunu ileri süren Mu’tezile, “amel defterini” de bu konudaki nasları tevil ederek inkar etmiştir.⁷⁵

⁶⁹İbn Ebi’l-İz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.347.

⁷⁰Müslim, *Sahih*, trc., Abdest Almanın Faziletleri, 1, I, 308.

⁷¹Müslim, *Sahih*, trc., Zikr, 31, VIII, 182.

⁷²İbn Ebi’l-İz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.348.

⁷³Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.255; Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.122.

⁷⁴Pezdevî, *a.g.e.*, s.232.

Onlara göre ameller hareketlerdir, hareketlerin tartılması da mümkün değildir. Hasenât seyyiâtla birlikte olup iyiliklerin kötülüklerle tartılması, bunların karşı karşıya getirilmesi tarzında bir ölçme tasavvur olunamaz. İyilikler küçük günahları yok eder, giderir, büyük günahlarla birlikte ise hasenât kalıcı değildir. O halde amellerin tartılması düşünülemez.⁷⁶

Mu'tezîli düşünürlerin çoğunluğunun aksine Mu'tezile kelamcılarında Kadı Abdulcabbar'ın ifadesine göre mizan, hesap, beden organlarının konuşTURULMASI, kitapların dağıTILMASI ve ikrar edilmesi vaciptir.⁷⁷ Ona göre terazinin konulması Allah'ın kitabında açıkladığı gibi gerçektir. Bunun için de "Kıyamet günü doğru teraziler kurarız; hiçbir kimse haksızlığa uğratılmaz..."⁷⁸ ayetini delil olarak sunar.

Abdulcabbar ve bir takım Mu'tezîli imamlara göre Allah, mizanla Abbad, Basralı ve Bağdatlı Mu'tezîlilerden bir grubun söylediği gibi hakiki manasından ayrı olarak adaleti murat etmemiş,⁷⁹ mizanı kastetmiştir.⁸⁰

Mu'tezile kelamcılarında Kadı Abdulcabbar'a göre Allah'ın taatlar için bir nuru, masiyetler için bir karanlığı var etmesi için bir engel yoktur. Böylece nuru bir kefesinde karanlığı ise diğer kefesinde var eder. Nur veya karanlıktan hangisi ağır gelirse ona göre hükmedilir. Yine taat ve iyiliklerin sayfalarda var edilip sayfaların kefelere konulup o şekilde tartılmasında da bir engel yoktur. Mizanın keyfiyeti budur.

Yine Kadı Abdulcabbar'a göre mizan mü'minin sevincini kafirin de üzüntüsünü çabuklaştırmaktadır. Bu da kıyamet esnasında olacaktır. Ona göre mizanın varlığı insanı

⁷⁵Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.256.

⁷⁶Pezdevî, *a.g.e.*, s.229-230.

⁷⁷Kadı Abdulcabbar, Ebu'l-Hasen Ahmed,, (v.415/1024), *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Mektebe Vehbe, Kahire, 1416/1996, s.734; İcî, Adudu'-Din Abdurrahman b. Ahmed, (v.756/1355), *el-Mevâkif fi İlmi'l - Kelam, Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut, trs, s.383.

⁷⁸Enbiya, 21/47.

⁷⁹Hillî, İbn Mutahhar, (v.762/1325), *Keşfü'l-Murad Fi Şerhi Tecîdi'l-İtikad*, Bombay, 1310/1892, s.241.

⁸⁰Şehrîstânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr, (v.548/1153), *Nihayetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelam*, Mektebetü'l -Metenebbi, Kahire, trs, s.470.

daha sorumlu yapmaktadır. Çünkü ölümden sonra mizanın kurulacağına inanan bir insan iyiliklerini arttırmaya çalışacak, kötülüklerden de uzak duracaktır.⁸¹

Mu'tezile'nin aksine Ehl-i Sünnet, kıyamet gününde hesabın hak olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca amel defterinin hak olduğuna, meleklerin insanların iyiliklerini ve kötülüklerini bu defterlere yazdıklarını ve kıyamet gününde bunların okunacağına inanmışlardır.⁸²

Ehl-i Sünnet ve Kible Ehli'nin çoğunluğuna göre, ameller kalıcı değildir. Amellerin karşılığı cennet ve cehennemdeki derecelerdir. Onlar amellerin kalıcı olmadığı noktasındaki düşüncelerini şu naslara dayandırır:

1. “O gün kimin tartılan ameli ağır gelirse işte o, hoşnut edici bir yaşayış içinde olur. Ameli hafif olana gelince, işte onun anası (yeri, yurdu) Hâviye ‘dir.’”⁸³ Tartıların konulmasıyla hüküm, adalet ve mazlumun zalimden hakkını alması dilenmiştir. Ayrıca tartıların ağırlığıyla zafer ve mutluluk kastedilmiştir.⁸⁴

2. Daha önce zikrettiğimiz Enbiya suresi 47. ayeti delil olarak sunarlar.

Ehl-i Sünnet âlimi Ebu Hanife *el-Fıkhu'l-ekber*'inde, kıyamet günü iyiliklerin mizanda tartılmasının hak olduğunu belirtir. Ebu Hanife *el-Vasiyye*'sinde de şunları söylemiştir: “Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak nefsin yeter.”⁸⁵ ayetine göre kitapları (amel defterlerini) okumak haktır.⁸⁶

Kurtubi mizan hakkında şunları söylemiştir: “Hesap bittikten sonra arkasından amellerin tartılmasına sıra gelir. Çünkü tartı karşılık vermek içindir. Dolayısıyla hesaba çekmekten sonra olması gerekir. Hesaba çekiş ise amellerin tesbiti içindir. Tartı da ona göre karşılık vermek amacıyla amellerin miktarını ortaya çıkarmak için yapılır. Yüce Allah'ın:

⁸¹Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., s.735-736.

⁸²Pezdevî, *a.g.e.*, s.232-233; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.256; Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.122.

⁸³Kâria, 101/6-9.

⁸⁴Pezdevî, *a.g.e.*,s.230; Sâbunî, *a.g.e.*, s.185-186; Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.123;

⁸⁵İsrâ, 17/14.

⁸⁶Beyazîzade, s.137-138.

“Kıyamet gününde has adalet terazilerini koyarız” buyruğuna göre amellerin tartıldığı bir çok mizanın olması ihtimal dahilinde olduğu gibi tartılan şeylerin kastedilmiş olma ihtimali de vardır. Çoğul olması ise tartılan amellerin çeşitli olmaları göz önünde bulundurularak kullanılmıştır. Doğrusunu en iyi bilen Allah’tır.”⁸⁷

Yine Kurtubi ve İmam Gazzalî’ye göre, hesap yapılmadan cennete yetmişbin kişi girecek, onlar için mizan kurulmayacaktır. Onların sayfaları da olmayacaktır.⁸⁸

Özetle ifade etmek gerekirse Ehl-i Sünnet amel defterinin verilmesi, hesap ve mizan, yani Allah’ın bildiği ve takdir ettiği tarzda amellerin tartılmasını hak ve gerçek olduğunu söylerken, Mu’tezililerin çoğunluğu bunu reddetmektedir.

Aslında hesap, sual ve amel defterleri konusunda Kur’an’ın beyanı açık ve kesindir. Her insan için Kirâmen Kâtibîn meleklerinin bir dosya tanzim ettikleri, bu dosyanın ahirette açılacağı, bütün teferruatıyla insanın amellerinin ortaya konacağı, zerre miktarı hayır yapanın onu göreceği, zerre miktarı şer işleyenin de onu göreceği bilinmektedir. Amel defteri sağından verilenlerin hesaplarının kolay, solundan verilenlerin hesaplarının ise çok zor olacağı haber verilmiştir. Bu nedenle ayetlerin zahirine olduğu gibi inanmak gerekir.

IV-HAVZ (KEVSER)

“Kevser” kelimesi Arapça’da “fev’al” vezninde bir kelime olup, “kesret” (çokluk) kökündedir. “Alabildiğine çok” manasına gelmektedir.Yine Arapça’da çok bağışta bulunana “kevser” denilmektedir.⁸⁹

Müfessirlere göre Kevser, değişik manalara gelmektedir.Bunlar:

1.En meşhur ve selef-halef tarafından en çok tercih edilen bir görüşe göre, Kevser, cennette bir ırmağın adıdır.⁹⁰

2.Kevser, bir havuzdur.

⁸⁷İbn Ebi’l-İz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.347.

⁸⁸Aliyyü’l-Kârî, *a.g.e.*, trc., s.233.

⁸⁹Komisyon, *Osmanlı-Türkçe Lûgat*, I, 1100.

⁹⁰Aliyyü’l-Kârî, *a.g.e.*, trc., s.240.

3.Kevser, İslam'dır.İslam en büyük hayırdır. Çünkü dünya ve ahiret iyilikleri, ancak İslam sayesinde elde edilir. Yine bu iyilikler, O'nun elden çıkması ile elden çıkar. Çünkü İslam marifetullah'dan, yahut da bilinmesi gereken şeylerden ibarettir.

4.Kevser, taraftarı ve adamları çok olan demektir.Burda asıl kastedilen Hz. Muhammed (S.A.V)'in mensuplarının çokluğudur.

5.Kevser, Hz. Peygamber (S.A.V)'de bulunan çokca faziletlerdir. Çünkü O, ümmetin ittifakıyla, bütün peygamberlerden daha üstündür.

6.Kevser, Hz. Muhammed (S.A.V)'in şanının yüksekliğidir.

7.Kevser, ilim demektir.

8.Kevser, ümmetin âlimleridir.

9.Kevser, “güzel huy” demektir. Bu görüşte olanlar şunları söylemektedirler: “Güzel huy'dan istifade, âlimin, cahilin, dört ayaklı hayvanın ve insanın kendisinden yaralanacağı genel bir istifadedir. Ama ilimden istifade ise sadece insanlara mahsus bir husustur. Dolayısıyla güzel huyun faydası, daha genel ve şümüllü olmuş olur.”

10.Kevser, şefaathane demek olan Makâm-ı Mahmuttur.

11.Kevser ile, Kevser suresi kastedilmiştir. Zira bu sure kısa olmasına rağmen uhrevi bütün menfaatleri bütünüyle ihtiva eden bir suredir.

12.Kevser ile, Allah'ın Hz. Muhammed (S.A.V)'e verdiği bütün nimetler kastedilmiştir.⁹¹

Kevser anlayışında en çok tercih edilenin cennette bir ırmağın adının olduğunu daha önce belirtmiştik. Irmak ile havz'ın aynı şey olduğuna inanılmaktadır.

Havz'dan söz eden hadisler tevatür derecesine ulaşır.Bu hadisleri otuzdan fazla sahabe rivayet etmiştir.⁹²

⁹¹ Kevser kelimesinin manaları için bkz.Razî, Fahrüddin,*Tefsir-i Kebir*, trc., XXIII, 463-471.

⁹²İbn Ebi'l-İz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.166.

Enes b. Malik (R.A)'dan rivayete göre Peygamber Efendimiz (S.A.V) Havz'ın ölçülerini belirterek şöyle demiştir: “Benim Havz'ımın ölçüleri Eyle ile Yemen'deki Son'a arası kadardır. Onda bulunan ibriklerin sayısı ise semadaki yıldızların sayısı kadardır.”⁹³

Yine Enes b. Malik'ten gelen rivayete göre Peygamber Efendimiz (S.A.V) şöyle buyurmuştur: “Ashabımdan bir takım insanlar Havz'ın etrafında yanıma geleceklerdir. Ben onları tanıyacağım ama benden uzaklaştırılmış olacaklardır. Bu sefer ben: Arkadaşlarım? diyeceğim, bana şöyle diyecek(ler): Senden sonra ne gibi bid'atler ortaya çıkardıklarını bilmezsin.”⁹⁴

İmam Ahmed'in rivayet ettiğine göre de Enes b. Malik (R.A) şöyle demiştir: “Rasûlullah (S.A.V) bir uykuya daldı, tebessüm ederek başını kaldırdı. Ya O, kendilerine söyledi, yahut onlar O'na: Ne diye güldün? diye sormaları üzerine Rasulullah şöyle buyurdu: “Az önce bana bir sure indirildi.” Sonra da: “Bismillahirrahmanirrahim. Muhakkak biz sana Kevser'i verdik” suresini sonuna kadar okudu ve sonra şöyle buyurdu: “el-Kevser'in ne olduğunu bilir misiniz?” Onlar: Allah ve Rasûlu daha iyi bilir, dediler. Şöyle buyurdu: “O aziz ve celil olan Rabb'immin bana cennette vermiş olduğu bir nehirdir. Onun üzerinde pek çok hayırlar vardır. Kıyamet gününde ümmetim o nehre geleceklerdir. Onun üzerindeki kaplar yıldızların sayısı kadardır. Onlardan bir kul (ona yaklaşımdan) alıkonulunca, ben şöyle diyeceğim: “Rabb'im, o benim ümmetimdendir.” şöyle denilecek: “Senden sonra onların ne gibi bid'atler ortaya çıkardıklarını bilmezsin.”⁹⁵

Bu hadis İbn Ebi'l-İz el-Hanefî tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: “Bu Kevser'den Havz'a doğru iki kanal bol bol su akıtmaktadır. Havz ise Sırat'tan önce Arasattadır. Çünkü ondan ayrılmaktadır ve topukları arkasına gerisin geri dönmüş bir takım kimseler ona yaklaştırılmayacaktır. Bu gibi kimseler ise, Sırat'ı da geçemeyeceklerdir.”⁹⁶

⁹³Müslim, *Sahih*, trc., Fedâil, 39, VII, 184.

⁹⁴Müslim, *Sahih*, trc., Fedâil, 40, VII, 184.

⁹⁵Müslim, *Sahih*, trc., Salât, 53, II, 34.

⁹⁶İbn Ebi'l-İz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.167.

Müslim, Cündüb b. Abdillâh el-Becelî (R.A)'dan böyle dediğini rivayet etmektedirler: Ben Rasûlullah (S.A.V) şöyle buyururken duydum: “Ben sizden önce Havz’a ulaşmış olacağım.”⁹⁷

İbn Ebi'l-İz el-Hanefî Havz'ın niteliklerine varid olan hadislerden çıkardığı sonuçları şu şekilde belirtmiştir: O Havz, pek büyüktür. Orası çok şerefli bir su kaynağıdır. Bunun suyu süttten daha beyaz, kardan daha soğuk, baldan daha tatlı, kokusu miskten daha güzel olan Kevser ırmağından gelir. Bu Havz son derece geniştir, eni ve boyu aynıdır. Her bir köşesi arasındaki mesafe bir aylıktır. Bazı hadislerde de: “Ondan içildikçe o daha da artar ve genişler. O miskten olan yumuşak toprak ve çakıllar arasından çıkar. Mücevherat rengi bitirir.”

Bazı hadislerde de varid olduğuna göre: “Her bir peygamberin bir Havz'ı vardır. Peygamberimiz (S.A.V)'in Havz'ı ise en büyüğü, en değerlisi ve gelip su içeceklerinin sayısı en fazla olandır.”⁹⁸

Mu'tezile düşünürleri, havzı inkar ederler. Çünkü onlar haberlerden ancak mütevatir olanı kabul ederler ve Havz hakkında şöyle derler: “Havz yoktur. Kevser konusunda da tefsirciler antlaşmazlık halindedir.”⁹⁹

Sünnet ve Cemaat Ehli ise, Kevser Havzının hak olduğu inancındadır. Kevser Havz'ından Hz. Peygamber (S.A.V) için, mü'minlerden Allah'ın dilediği kimseler bunun suyundan içerler. Ehl-i Sünnet Kevser Havzı hakkında Allah'ın kitabından “Ey Muhammed, Biz sana Kevser'i verdik.”¹⁰⁰ ayetini delil olarak gösterirler. Tefsirlerde de Kevser'in Kevser Havzı olarak belirtildiğini söylemektedirler.¹⁰¹

Ehl-i Sünnet âlimi Kurtubi, Havz'ın iki tane olduğunu söyleyerek sözlerine şöyle devam ediyor: “Biri Sırat'tan önce ve mizandan da öncedir. En doğru olan görüşte budur. Çünkü insanlar kabirlerinden susuz olarak çıkarlar, mizana ve Sırat'a gitmeden evvel bir

⁹⁷Müslim, *Sahih*, trc., Fedâil, 25, VII, 173.

⁹⁸İbn Ebi'l-İz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.166-167.

⁹⁹Pezdevî, *a.g.e.*, s.234.

¹⁰⁰Kevser, 108/1.

¹⁰¹Pezdevî, *a.g.e.*, s.233; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.257; Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.124.

havza geleceklerdir.İkincisi cennettir. Bunların her ikisine de Kevser denilir.” Kurtubi’nin naklettiğine, göre Mu’tezile, Haricîler, fasıklar, açıktan günah işleyen fasıklar gibi müslümanlar cemaatine ters düşenler, Hz. Peygamber (S.A.V)’in havzından mahrum edileceklerdir.¹⁰²

Ehl-i Sünnet âlimi Ebu Hanife *el-Fıkhu’l-ekber’inde*, Peygamber Efendimiz (S.A.V)’in havzının hak olduğunu söylemektedir.

Görüldüğü gibi bir çok konuda olduğu gibi Havz konusunda da Mu’tezile ile Ehl-i Sünnet arasında farklılıklar vardır.Mu’tezile düşünürler havzı inkar ederken, Ehl-i Sünnet âlimleri kabul etmiştir.

V-ŞEFAAT

Şefaata, Rasûller, Nebiler, âlimler ve Allah’ın izin vereceği kimselerin yine Allah’ın izniyle mü’minlerden bazılarının günahlarının bağışlanması ya da Allah katında derecelerinin yükseltilmesini istemeleridir.¹⁰³

İslam fırkalarından Mu’tezile’nin şefaata anlayışı ile Ehl-i Sünnet’in şefaata anlayışı arasında farklılıklar vardır. Mu’tezile mensupları şefaati, cennette derecelerin yükseltilmesi ve sevapların artırılması şeklinde tanımlamaktadır.Yani şefaata, büyük günah işledikten sonra tövbe etmiş olanlar içindir. Bu şefaata anlayışına pek çok deliller ileri sürerler.Bunlardan bir kaç şunlardır:

1. “Hiç kimsenin hiç kimse adına bir şey ödemeyeceği, hiç kimseden şefaatin kabul edilmeyeceği, hiç kimseden fidye alınmayacağı ve kendilerine yardım bile edilmeyecek bir günden, (hesap gününden) sakının.”¹⁰⁴ ayetini delil olarak getirdikten sonra şöyle derler: “Eğer fasık için şefaata olursa, ona yardımcı olunmuş olur.”¹⁰⁵

¹⁰²Aliyyü’l-Kârî, *a.g.e.*, trc., s.241.

¹⁰³Pezdevî, *a.g.e.*, s.234; Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.423.

¹⁰⁴Bakara, 2/48.

¹⁰⁵Kadı Abdulcabbar, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, thk., s.689; Zemahşerî, Ömer, *a.g.e.*, III, 44.

2. “...Zalimlerin ne dostu, ne de sözü dinlenecek bir şefaathçileri vardır”¹⁰⁶ ayetini de delil olarak gösterirler ve şöyle derler: “Allah zalimler için şefaathçi olunmayacağını belirtmektedir. Fasık da zalimlerdenidir. Bu nedenle fasıklara şefaathçi olunmayacaktır.”¹⁰⁷

3. “Hakkında azap sözü gerçekleşmiş olan kimseyi ateşten sen mi kurtaracaksın?”¹⁰⁸ Mu'tezile mensuplarına göre bu ayet de fasıkların cehennemden kurtulamayacağını anlatmaktadır.¹⁰⁹

Aslında Mu'tezîliler sundukları bu delillerde daha çok fasığın affedilmeyeceği üzerinde durmuşlardır. Şefaath konusundaki hadislerinde delil olarak kullanılmayacağını ileri sürmüşlerdir.

Mu'tezile mensuplarının şefaath konusundaki düşünceleri, beş temel prensipleri (usul-i hamse) ışığında ortaya çıkmaktadır. Bu prensipler göz önüne alındığında onların, büyük günah işleyen azabının kaldırılmasını kabul etmedikleri anlaşılıyor. Usul-i hamseden bir tanesi olan Adl anlayışına dayanarak Mu'tezîliler, Allah, bir günahtan dolayı bir kimseyi affettiği zaman aynı günahı işleyen herkesi affetmesinin vacip olduğunu belirtmektedirler. Aynı zamanda el-Menziletu beyne'l-menziletayn prensibine dayanarak da büyük günah işleyen bir kimsenin azabı devamlılık arz ettiğinden bu azabın ne şefaathle ne de şefaath olmaksızın affedilmesi caiz değildir, derler.¹¹⁰

Mu'tezile mensuplarına göre emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker açısından da; büyük günah işleyenlerin azaplarının affolunacağını söylemek toplumu günahlara teşvik etmek demektir. Bu açıdan Mu'tezîliler, Ehl-i Sünnet âlimlerini tenkid etmektedirler.¹¹¹

Sünnet ve Cemaath Ehli ise, şefaathi kabul etmiştir. Rasuller, Nebiler, âlimler ateşe atılmadan önce büyük günah işleyenler için şefaathte bulunurlar. Bu takdirde Allah onları

¹⁰⁶Mü'min, 40/18.

¹⁰⁷Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., s.689.

¹⁰⁸Zümer, 39/19.

¹⁰⁹Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., s.689.

¹¹⁰İsferayînî, Ebu'l-Muzaffer, (v.471/1078), *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Naciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s.59.

¹¹¹Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk.,s.692.

şefaatlere dolayısıyla ateşe atılmayıp cennete koyar. Ateşe atıldıktan sonra da şefaatte bulunurlar, bu takdirde Allah büyük günah sahiplerini cehennemden çıkarıp cennetine koyar. Ehl-i Sünnet'e göre şefaattir, büyük günah sahipleri içindir. Şefaattir, imanı ile mü'min ismi kazanmış ve bağışlanmak ümidiyle günah işlemiş tövbe etmeden ölen müslümanlar cehenneme girdikten sonra aracılara vasıtasıyla azaplarının kaldırılarak cehennemden çıkarılmalarını içerir.¹¹²

Ehl-i Sünnet âlimi Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*'inde şefaattir hakkında şöyle söylemiştir; "Peygamberlerin şefaati haklıdır. Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V)'in şefaati ise günahkar mü'minlere, onlardan büyük günah işleyen ve cezayı hak edenlerdir."¹¹³

Ehl-i Sünnet şefaati kabul etmiştir ve şefaattirle ilgili bir çok akli ve nakli deliller ileri sürmüştür.

"Onlar Allah'ın hoşnud olduğu kimseden başkasına şefaattir edemezler."¹¹⁴ ayetini delil olarak getirirler. Yine "Şefaattirçilerin şefaati onlara fayda vermez"¹¹⁵ ayetini de delil olarak göstererek, kafirler için şefaattirçi olunamayacağı, onların fiillerinin kötülüğü dolayısıyla şefaattir fayda vermeyeceği, kafirlerin dışındaki insanlara şefaattir fayda vereceğini gösterir demektelerdir.¹¹⁶ Ancak Allah'ın izni olmadan hiç kimse şefaattir edemeyeceği gibi, Allah'ın izin vermediği hiç kimse için de şefaattir edilemez. Bu konuda Kur'an'da şöyle buyrulur: "Hiç bir şefaattirçi yoktur ki, O'nun izni olmadan şefaattir edebilsin."¹¹⁷ Başka bir ayette şöyle buyrulur: "O gün Rahman'ın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez."¹¹⁸

¹¹²Cüveynî, Ebu'l-Meâli Abdülmelik, (v.478/1085), *Kitabu'l-İrşad ile Kavati'l-Edille fi Usûli'l-İtikad*, thk. Es'ad Tamim, Müessesu'l-Kütübî's -Sekafiyye, Beyrut, 1985, s.330; Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.423; Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed, (v.508/1114), *et-Temhid fi Usuli'd-Din*, thk. Abdülhâyy Kabil, Kahire, 1987, s.88.

¹¹³Beyazîzade, *a.g.e.*, s.138; Aliyyü'l-Kârî, *a.g.e.*, trc., s.232.

¹¹⁴Enbiya, 21/28.

¹¹⁵Müddesir, 74/48.

¹¹⁶Nesefî, Ebu'l Muîn, *et-Temhid*, s.88.

¹¹⁷Yunus, 10/3.

¹¹⁸Tâ Hâ, 20/109; Pezdevî, *a.g.e.*, s.234.

Razî ise şefaatin ispatıyla ilgili olarak şu delilleri ileri sürmektedir;

1.“Muhakkak Rabbin sana verecek sen de hoşnut olacaksın”¹¹⁹ ayeti gereğince, Fahrüddin Razî, Hz. Peygamber (S.A.V)’in şefaatinin kabul edilmesi gerektiğini belirtiyor.

2.Yine Razî; “Benim şefaetim ümmetinden büyük günah sahipleri içindir”¹²⁰ hadisini şefaatin büyük günah sahipleri için olacağına delil olarak gösteriyor.¹²¹

Fahrüddin Razî bunların yanında bir çok nakli deliller ileri sürerek şefaatin hak olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.Aynı zamanda bu delillerle Mu’tezile’nin “büyük günah sahibinin azabının devamlı olacağı” fikrini çürütmeyi amaçlamıştır.

Müteahhirun Ehl-i Sünnet kelmacıları çeşitli şefaet şekilleri zikretmişlerdir.Bunlar;

1.Hz. Peygamber (S.A.V)’e özel şefaet (Şefaet-ı Uzma): Bu şefaet Hz. Peygamber (S.A.V)’e mahsus olup Makam-ı Mahmudda şefaetçi olmasıdır.Makam-ı Mahmud ise; Allah’ın şefaatte bulunması için Peygambere tahsis ettiği makamdır.¹²²

2.İyilikleri ve kötülükleri eşit olan inananların cennete girmesi için şefaet: Bu madde Araf ehli için devreye girmekte ve eşitlik durumu tercih nedeni olmaktadır.¹²³

3.Cennete giren müslümanların onların hakettiği dereceden bir üst dereceye yükselmesi için şefaet.¹²⁴

4.Bütün inananların cennete girmelerine izin verilmesini sağlamak amacıyla şefaet.¹²⁵

5.Hesapsız cennete girmek için şefaet.¹²⁶

¹¹⁹Duhâ, 93/5.

¹²⁰Tirmizî, *Sünen*, trc., Kıyametin Sıfatı, 11, IV, 245.

¹²¹Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, (v.606/1209), *el-Erbain fi Usuli'd-Din*, thk. Ahmed Hicazi es-Seka, Mektebetü'l Külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1986, II, 248.

¹²²Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, (v.671/1273), *et-Tezkire fi Ahvali'l-Mevta ve Umuri'l-Ahire*, thk. Ahmed Hicazi es-Seka, Mektebetü'l-Külliyyetu'l-Ezheriyye, Kahire, 1979, I, 285.

¹²³Hanefî, Hasan, *Mine'l - Akide İla's -Sevra*, Mektebetü'l-Medbuli, Kahire, trs, IV, 410.

¹²⁴Kurtubi, *et-Tezkira*, I, 285.

¹²⁵İbn Ebi'l-İz el-Hanefî, Sadruddin Ali b.Muhammed, (v.792/1390), *Şerhut-Tahâviyye fi'l-Akîdeti's-Selefiyye*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru't-Turas, Kahire, trs., s.173.

¹²⁶Kurtubi, *et-Tezkira*, a.g.e., I, 285.

6.Azabı hak edenin azabının hafifletilmesi için şefaah: Bu maddeye Hz. Peygamber (S.A.V)'in amcası Ebu Talib'in şefaatiyle hafifletileceğini bildirdiği hadis delil olarak gösterilmektedir.¹²⁷

7.Ümmetden büyük günah sahipleri için şefaah: Bu şefaah anlayışı Ehl-i Sünnet'in bu konudaki temel anlayışıdır.¹²⁸

Mu'tezili imam Kadı Abdulcabbar, Ehl-i Sünnet'in şefaah anlayışını tenkid ederek şunları söylemiştir: “Bir insanın kendisinin şefaahçilerin şefaatine ulaşması için dua etmesi, onun fasık olması için dua etmesidir. Fakat kendisinin tövbe ehlinden olması için dua etmesi ise, büyük ve küçük günahlar için güzeldir. Bir kimsenin şefaate nail olması için dua etmesi, şefaate nail olmak için karısını boşamaya benzer”¹²⁹

Sonuç olarak Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki şefaah anlayışındaki farklılık şefaate kimlerin nail olup olmayacağı noktasındadır. Mu'tezile mensuplarına göre şefaah ancak derecelerin yükseltilmesinde yapılabilir.¹³⁰ Yani şefaah büyük günah işledikten sonra tövbe etmiş olanlar içindir. Ehl-i Sünnet mensuplarına göre de şefaah, şefaati uman herkes için kurtuluş vesilesidir.

VI-SIRAT

Lügatte yol manasına gelen sırat, cehennem üzerinde bulunan bir yol, bir köprüdür ki, mü'minler cennete bu yoldan geçerek ulaşacaklardır. Sıratı geçemeyenler ise cehenneme düşecektir¹³¹ Dinimizde “sırat” genellikle Sırat-ı Mustakim veya doğru yol olarak kullanılır. Kur'an-ı Kerim'de 46'ya yakın ayette bir deyim olarak geçmektedir.¹³² Kelime olarak geçmese de sıratın varlığına işaret eden ayetler de vardır. Bunlardan bir kaçı şunlardır:

¹²⁷İbn Ebi'l-İz el-Hanefi, *a.g.e.*, thk., s.172; Kurtubi, *et-Tezkira*, I, 285.

¹²⁸İbn Ebi'l-İz el-Hanefi, thk., *a.g.e.*, s.173.

¹²⁹Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., s.693.

¹³⁰Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., s.688.

¹³¹Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.425.

¹³²Fatiha, 1/6-7; Bakara, 2/142,213; Âl-i İmran, 3/51,101; Nisâ, 4/68; Mâide, 5/16; En'am, 6/39,87,126,153,161; A'râf, 7/16,86; Yunus, 10/25; Hûd, 11/56; İbrahim, 14/1; Hicr, 15/41; Nahl, 16/76,121; Meryem, 19/36,43; Tâ Hâ, 20/135; Hac, 22/24,54; Mü'minun, 23/73-74; Nûr, 24/46; Sebe,

“Sizden cehenneme uğramayacak yoktur. Bu, Rabbinin, yapmayı üzerine aldığı kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra Biz, Allah’a karşı gelmekten sakınmış olanları kurtarır, zalimleri de orada diz üstüne çökmüş olarak bırakırız.”¹³³ Burada herkesin cehenneme uğrayacağı bildiriliyor ki, bu ancak sıratı geçmek suretiyle olacaktır.

İnsanların ahiret günündeki hallerinin tasvir edildiği şu ayet de sırata işaret etmektedir: “Ey inanalar, yürekten tevbe ederek Allah’a dönün ki, Rabbiniz kötülüklerinizi örtsün, sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koysun. Allah’ın, Peygamberini ve onunla beraber olan mü’minleri utandırmayacağı o gün, ışıkları önlerinde ve defterleri sağlarından verilmiş olarak yürürler ve ‘Rabbimiz, ışığımızı tamamla, bizi bağışla, doğrusu Sen her şeye kadirsin.’ derler.”¹³⁴

Sırat hakkında hadisler de pek çoktur. Bunlardan bir tanesi şudur: “Hz. Aişe (R.A) bildiriyor: Rasulullah (S.A.V)’e şöyle soruldu. Yer başka bir yere ve semavatda başka semalara dönüştürüleceği vakit insanlar nerede olacaklardır? O: “Köprünün berisinde, bir karanlığın içerisinde olacaklardır” diye buyurmuştur.”¹³⁵ İşte münafıkların mü’minlerden ayrılacakları ve geride kalarak mü’minlerin önlerine geçecekleri, aralarına münafıkların, mü’minlerin yanına ulaşmalarını engelleyecek bir sur çekilip engel olunacağı yerin sıratın önündeki karanlık olduğu belirtilmektedir.¹³⁶

Sırat hakkında bildirilen hadislerde mü’minlerin, yaptıkları amellere göre, bazılarının süratli, bazılarının da daha yavaş olarak sıratı geçeceği; kafir ve günahkarların ise ayaklarının sürçüp cehenneme düşecekleri haber verilmiştir. Beyhakî senedini kaydederek, Mesruk’dan, o Abdullah b. Mesud’dan bildirdiği rivayette: “Kıyamet gününde Allah insanları bir arada toplar...Amelleri miktarınca her birisine nuru verilir. Kimisine nuru önündeki dağ gibi verilir.

34/6; Yâsîn, 36/4,61,66; Sâffât, 37/23,118; Sâd, 38/22; Şûrâ, 42/52-53; Zuhuruf, 43/43,61,64; Fetih, 48/2,20; Mülk, 67/22.

¹³³Meryem, 19/71-72.

¹³⁴Tahrîm, 66/8.

¹³⁵Müslim, *Sahih*, trc., Hayz, 34, I, 375.

¹³⁶İbn Ebi’l-Îz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.345.

Kimisine nuru bundan daha fazlasıyla verilir. Kimisine nuru sağ tarafındaki hurma ağacı gibi verilir. Kimisine de yine sağ tarafında ama bundan daha aşağı şekilde verilir. Nihayet en sonuncu kişiye nuru ayağının baş parmağı üzerine verilir. Kimi zaman aydınlatır. Kimi zaman da söndürülür. Aydınlattığı vakit ayağını öne doğru atar, söndürüldüğünde olduğu yerde kalır. Bu kimse ve diğerleri sıratın önünden geçerler. Sırat ise kılıcın keskin tarafı gibidir, oldukça kaygandır. Onlara nurlarınız miktarınca yol alınız, denilir. Kimisi yıldızın akması gibi hızlıca gider, kimisi rüzgar gibi geçer, kimisi göz açıp kapamak gibi geçer, kimisi hızlı deve gibi geçer ve hızlıca koşar. Kısacası amelleri miktarınca yol alırlar. Nihayet nuru ayağının baş parmağı üzerinde olan kişi de bir eli çekilir, bir eli bir tarafa yapışır. Bir ayağı çekilir, bir ayağı bir yere takılır. Sağı solu cehennem ateşine değer. Nihayet hepsi sıratı geçip kurtulurlar. Kurtuldukları vakit: Bize seni gösterdikten sonra, bizi senden kurtaran Allah'a hamdederiz. Allah bizlere kimseye vermediğini vermiştir, derler.¹³⁷ “Kıldan ince kılıçtan keskin olan bir köprüden geçmek imkansızdır. Geçmenin mümkün olduğu farz edilse bile; bu, Müslümana eziyettir.” diyor Mu'tezile'nin ekseriyeti sıratı inkar etmiştir.¹³⁸

Mu'tezîli kelamcılarında Kadı Abdulcabbar ise sırat hakkında şunları söylemiştir:

“Sırat cennetle cehennem arasında cennet ehli geçmek istediği zaman genişleyen cehennem ehli geçmek istediğinde daralan bir yoldur. Yoksa sırat bazılarının dediği gibi kıldan daha ince, kılıçtan daha keskin değildir. Çünkü orası sorumluluk ve teklif yurdu değildir.”¹³⁹ Ona göre kıldan daha ince, kılıçtan daha keskin bir köprüden geçmek mümkün olmadığı gibi böyle bir şeyin icadı da abestir. Olduğunu kabul etsek bile, bunda itaatkar kullar için bir azap söz konusu olmaktadır. Kıyamet gününde ise kurtulmuşlar kategorisine girenlere azap söz konusu değildir.¹⁴⁰

¹³⁷İbn Ebi'l-İz el-Hanefî, *a.g.e.*, çev., s.345.

¹³⁸Pezdevî, *a.g.e.*, s.231; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.257; Aliyyü'l-Kârî, *a.g.e.*, trc., s.246.

¹³⁹Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., s.737; Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (v.505/1111), *Kitâb el-Madnûn bihi Alâ Gayri Ehlihi*, *Matbaatul- İ'lamiyye*, Kahire, 1303/1885, s.384.

¹⁴⁰Akseki, Ahmed Hamdi, *Akaidi Adudiyye Şerhi Celal Tercümesi*, Trabzon, 1310/1892, s.479.

Mu'tezili düşünürlerden bazıları da sıratı geçilen bir yol değil de, cennete götürecek taatlere delalet eden bir delil veya cehenneme götürecek kötülöklere delalet eden bir kanıt olarak anlamışlardır.¹⁴¹

Ehl-i Sünnet ise, sıratın hak olduğu noktasında görüş birliğine varmıştır. Onlara göre sırat, cehennem üzerinde bir köprüdür¹⁴² ve bu köprünün üzerinden insanların geçmesi mümkündür. Ancak Ehl-i Sünnet'ten bazıları sıratı cennetin üzerine koymaktadırlar. Sırat hakkındaki ayetleri olduğu gibi kabul eden Ehl-i Sünnet bu konuda belirtilen hadislerle inanmanın da vacip olduğunu belirtmektedir.¹⁴³ Hemen hemen bütün Ehl-i Sünnet müfessirleri bu köprünün kıldan ince kılıçtan keskin olduğuna inanırlar.¹⁴⁴

Sonuç itibariyle gerçek mahiyetini Allah'ın bildiği sıratın kıldan ince, kılıçtan keskin olduğu rivayet edilir. Bunun anlamı, günahlara ve sevaplara göre onun üzerinden geçmenin kolay ve zor olacağıdır. Sevabı bol ve çok olan oradan ışıklı ve süratli bir şekilde geçerken, günahı çok olanlar çok yavaş ve zorluklar içinde geçecek, hatta bazıları geçemeyip cehenneme düşecektir. Cehennemin üzerinde cennete uzanan bir köprü, belki de insanın dünya hayatı boyunca güzel amellerle inşa ettiği köprüdür. İnsanın bu dünyadaki iyi amelleri, öbür dünyada onun önüne bir köprü olarak gelir, onu cehenneme düşmeden cennete ulaştırır.

Kısacası sırat, Allah ve Rasulünün haber verdiği şekilde ve yalnız Allah'ın bildiği ve takdir ettiği keyfiyette mutlaka olacaktır.¹⁴⁵

¹⁴¹Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., s.738.

¹⁴²Gazzalî, *İhyau Ulûmid-Dîn*, I, 295.

¹⁴³Pezdevî, *a.g.e.*, s.231vd.; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.257; Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.123.

¹⁴⁴Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, (v.324/936), *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, nşr. Helmut Rittler Wiesbadaen, 1382/1963, s.472.

¹⁴⁵Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.425vd.

III.BÖLÜM
MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE CENNET VE
CEHENNEM

MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE CENNET VE CEHENNEM

I-CENNET

Cennet, setir (örtmek), gizlemek¹ manasındaki “cenn” kökünden, sık dal ve yaprakları ile zeminini gölgelendiren, hurmalık, bağlık anlamına gelir.² Ağaçlarıyla yeri örten ağacı olan her türlü bahçedir. Çoğulu “cinan”dır.³

Istılahi olarak, akla, hayale sığmayan güzellikte nimetlerle dolu olan, mü'minlerin dünyada yaptıklarının karşılığı olarak kendilerine sunulacak olan ahiret yurduna denir.⁴

Ahiret hayatında, mü'minler için ebedi saadet yurdu olan yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, genel görünümü ile dünya bahçesine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır.⁵

Cennet ve cehennemın şu anda var olup olmaması noktasında Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet farklı görüşlere sahiptir. Bu bahsi “Cennet ve Cehennemın Şu anda Var Olup Olmaması” bölümünde ayrıntılı olarak işleyeceğiz.

Kur'an'a göre ise cennet, mü'minlerin nihai hesaptan sonra gidecekleri ve sonsuza dek yaşayacakları mekanın adıdır. Kur'an'da cennet ve cehennem tasvirleri birbirine bağlı olarak işlenir. Kur'an cennetlikleri övmeksizin, cehennemlikleri kınamaz. Azaplar nimetlere cevap verir. Bu paralellik o kadar açıktır ki, bir devamını, verilerini zıtlarıyla değiştirerek aşağı yukarı tahmin etmek daima mümkündür.⁶

Cennet kavramı, Kur'an-ı Kerim'de müfred, t esniye ve cemi şekilleriyle 147 defa 1 yerde Hz.Peygamber (S.A.V)'in yanında Cebrail'i gördüğü, Sidretü'l-müntehânın

¹Zebîdî, Ebu'l -Feyz Murtaza, (v.1205/1790), *Tâcu'l- Arûs min Cevâhiri'l-Kamus*, Dâru'l-Fikir, Beyrut, trs, XI, 163.

²Şahin, M. Süreyya, “*Cennet*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993.

³Ezheri, *Tehzibü'l-Lüğa*, nşr.Abdusselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Mısıriyyetu'l-Âmme, Kahire,1964, X, 503.

⁴Kocaoğlu, *a.g.e*, s.126.

⁵Şahin, “*Cennet*”, D.İ.A,VII,374.

⁶Subhi, Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, trc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1998, s.1.

civarında bulunan me'va, diğer yerlerde de ahiret cenneti anlamında kullanılmıştır.⁷

Güzellikler yurdu cennetin Kur'an'da çeşitli isimlerle anılmasının sebebi, güzelliklerin değişik açılardan görünüşü ya da gösterilişi demektir. İslam literatüründe ebedi saadet yurdunu, huzuru ve refahı ifade etmek için kullanılan bu isimlerden bir kaçını şu şekilde sıralayabiliriz:

1.Cennet: Kur'an, hadis, ve diğer İslami eserlerde yer alan isimler içinde en çok kullanılan kavramdır. Muhtevası geniş olan bir terimdir. Ebedi saadete ilgili va'dler, özendirici anlatım ve tasvirler genellikle bu isim etrafında yoğunlaşmıştır.

a.26'ya yakın ayette "cennet" yalın isim olarak geçmektedir."⁸

b.Cennetin uzunca tasviri 40'ın üzerinde surede yapılmaktadır.⁹

c.Cennet kavramını geçmediği, fakat cenneti anlatan ayetler de vardır.¹⁰

2.Cennetü'n-Naîm: Bu kelime 10 ayetin üçünde tekil¹¹ diğerlerinde "cennâtü'n-naîm"¹² şeklinde çoğul olarak bulunmaktadır. Arapçada "refah, huzur, mutlu hayat" anlamına gelen nimet kelimesinden daha kapsamlı muhtevaya sahip olan "naîm" kavramı, insana mutluluk veren maddi ve manevi bütün güzellikleri ifade etmektedir.¹³

3.Adn: Sözlükte devamlı ikamet edilen yer, bir yeri mesken edinmek,¹⁴ bir şeyin merkezi ve ortası, bir cevher veya maddenin aslı, yatağı manalarına gelir.¹⁵

Kur'an'da "Adn" kavramı 11 ayette cennet kavramıyla birlikte "cennâtü adn" olarak

⁷Abdulbâki, Muhammed Fuâd, (v.1882/1968), *Mucemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 1988, s.229-232.

⁸Bakara, 2/82,111,214,221; Âl-i İmran, 3/142,185; Nisâ, 4/124; Mâide, 5/72; A'râf, 7/40; Tevbe,9/111; Nahl, 16/32; Meryem, 19/60; Şuarâ, 26/90; Yâsîn, 36/26; Mü'min, 40/40; Fussilet, 41/30; Şûrâ, 42/7; Ahkaf, 46/16; Muhammed, 47/6; Haşr, 59/20; Tahrîm, 66/11; Meâric,70/35; Nâzi'ât, 79/41; Tekvir,81/13; Fecr, 89/30.

⁹Bakara, 2/25; Zuhuf, 43/69-73; Vâkıa, 56/12-38; Rahmân, 55/46-78.

¹⁰Ahzâb, 33/47; Zümer, 39/17; Yunus, 10/2.

¹¹Şuarâ, 26/85; Vâkıa, 56/89.

¹²Mâide, 5/65; Lokman, 31/8; Kalem, 68/34; İnfîtâr, 82/13; Mutaffîfîn, 83/22.

¹³Topaloğlu, Bekir, "Cennet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, VII, 376;

¹⁴Yavuz, Yusuf Şevki, "Adn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, I, 390.

¹⁵Yavuz, "Adn", I, 390.

kullanılmıştır.¹⁶

4.Firdevs: Sözlükte “içinde her türlü ağacın özellikle üzüm bağlarının bulunduğu büyük bahçe” anlamına gelen Firdevs, çoğulu “Ferâdis”, edebiyatta, üzüm asmaların çoğunlukta olduğu, sık ağaçlarla kaplı yemyeşil bahçeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Firdevs kavramı Kur’an’da biri “Cennâtü’l-Firdevs”,¹⁷ diğeri tek başına Firdevs¹⁸ şeklinde olmak üzere iki yerde geçer.

5.Hüsnâ: Hüsnâ tek başına “el-Hüsnâ” olarak kullanılmaktadır.Kur’an’da 8 yerde hüsnâ kavramı cennet kavramı yerine kullanılmıştır.¹⁹

6.Daru’s-Selam: “Maddi ve manevi afetlerden, hoşa gitmeyen şeylerden korunmuş olma” manasındaki “selam” ile “ev, yurt” anlamındaki “dar” kelimesinden oluşan bu terkip,²⁰ tüm bela ve afetlerden güvende olunan yer anlamına gelir.²¹

7.Cennetü’l-Mevâ ve Cennetü’l-Huld: “Huld” (ebediyet) ile “me’va”(sığınılıp barınılacak yer) kelimeleri cenneti niteleyen tamamlayıcı kavramlardır.²²

8.Daru’l-Mukame: İçinde sonsuz kalınacak yer demektir.

9.el-Makamu’l-Emin: Güvenli yurt demektir.²³

Bir çok güzelliklerin bulunduğu cennet, Sidret el-Münteha’nın yanında, göktedir.²⁴

Güzel amel işlemekte olanlar,²⁵ amel defterleri sağdan verilenler,²⁶ peygamberlerin, dosdoğru olanların (sıddık), şehit ve Allah’ın kendilerini nimetlere bezediği sevgili kulların

¹⁶Tevbe,9/72; Ra’d, 13/23; Nahl, 16/31; Meryem, 19/61; Tâ Hâ, 20/76; Mü’min, 40/8; Kehf, 18/31; Fâtır, 35/33; Sâd, 38/50; Beyyine, 98/8; Saff, 61/12.

¹⁷Kehf, 18/107.

¹⁸Mü’minûn, 23/11.

¹⁹Yunus, 10/26; Nisâ, 4/95; Ra’d, 13/18; Nahl, 16/62; Kehf, 18/88; Enbiyâ, 21/101; Necm, 53/31; Hadîd, 57/10.

²⁰Topaloğlu, “Cennet”, VII, 377.

²¹İbn Kayyimîl-Cevziyye, a.g.e, s.98.

²²Enbiyâ, 21/101.

²³Kocaoğlu, a.g.e, s.127.

²⁴Zâriyât, 51/22; Necm, 53/14-15.

²⁵Vâkıa, 56/11.

²⁶Haşr, 59/9.

eşliğinde cennete girerler.²⁷Cennet onların çok yakınına²⁸ getirilir ve yaklaştırılır,²⁹ sağlarında, önlerinde parlayan ışıklara sahip olurlar.³⁰

Gruplar halinde cennete doğru sevk edilirler. Oraya vardıklarında, kapıları açılır ve bekçileri seslenir: “Selam size! Hoş geldiniz, temelli olarak buraya giriniz!”³¹ Allah, tanıtacağı cennetine kor.³²

Cennet, yer ve göklerin toplamına eşit bir genişlikte olan büyük bir mülktür.³³ Burası, durak,³⁴emin bir makamdır.³⁵

Bu bahçelerde cennet sakinleri dereceleri yüce³⁶ katları yüksekçe inşa edilmiş³⁷ güzel evlere ve tertemiz eşlerinin oturacağı cennetlere sahip olurlar.³⁸

Yüksek cennetlerin altında³⁹ ırmaklar akar,⁴⁰ kaynaklar, çeşmeler fişkirir.⁴¹ Bilhassa akarsu ırmakları, hiç bozulmayan tadda süt ırmakları, leziz şarap ve berrak bal ırmakları⁴² vardır.

Allah mü'min kulları için hazırladığı cenneti nimetlerle donatmıştır. Mu'tezîli düşünür Ebu Huzeyl'e göre ahiret aleminin insanları, kendi yaptıkları şeyleri ister istemez yapmaya mecburdurlar.Cennetteki insanlar, yemelerinde, içmelerinde mecburdurlar.Ahiret alemindeki yaratılışmalardan hiçbirinin bir şeyi yapmaya ve bir şey söylemeye güçleri yoktur. Onların sözlerini, hareketlerini ve onlara atfedilecek diğer şeyleri yaratan Allah'tır.⁴³

²⁷Nisâ, 4/69; Ankebut, 29/3; Vâkıa, 56/11; Fecr, 89/29.

²⁸Kaf, 50/31.

²⁹Tekvir,81/13.

³⁰Hadîd, 57/12; Meryem, 19/66.

³¹Zümer, 39/73.

³²Muhammed, 47/6.

³³Âl-i İmran, 3/33; Mâide, 5/21; İnsan, 76/20.

³⁴Furkan, 25/24.

³⁵Duhân, 44/51.

³⁶Furkan, 25/75; Ankebut, 29/58; Sebe, 34/3; Zümer, 39/20; Hâkka, 69/22; Gaşiye, 88/10.

³⁷Nisâ, 4/96; Enfâl, 8/4; Tevbe, 9/20; Mücâdele, 58/11.

³⁸Bakara, 2/25.

³⁹Gaşiye, 88/10.

⁴⁰Bakara, 2/25; Mâide, 5/87; Nahl, 16/31; Ankebut, 29/58; Hadîd, 57/12; Burûc, 85/11; Beyyine, 98/8.

⁴¹Hicr, 15/45; Duhân, 44/52; Rahmân, 55/50; Vâkıa, 56/31; Mürselât, 77/41; Gaşiye, 88/12.

⁴²Muhammed, 47/15.

Mu'tezili düşünür Ebu İbrahim b. en-Nazzâm'a göre, Allah'ın cennet halkının nimetlerini bir zerre bile olsa eksiltmeye gücü yetmez; çünkü onların nimetleri onlar için iyiliktir. Ve iyilikten herhangi bir şeyi azaltmak, O'nun katında bir zulüm olacaktır. Yine ona göre Allah cennet halkından birini cennetten çıkarmaya gücü yetmez.⁴⁴

Kur'an ve hadislerde belirtilen bu nimetleri maddi ve manevi olmak üzere 2'ye ayırabiliriz:

a.Maddi Nimetler;

1.Cennet Eşleri: Kur'an'ın yer verdiği cennet betimlemelerinde, hûriler önemli bir yer tutar.“Hûri” kelimesi beyaz olmak, beyazlaşmak anlamındadır.” “Haver” kökünden sıfat olan “havra” çoğulu olup Türkçe'de tekil için kullanılan “hûri” Arapça'da yoktur. Araplar, çölde yaşayan kadınların aksine, şehir hanımlarının ten beyazlığını ifade etmek için hevâriyyât kelimesini kullanırlardı.⁴⁵ Kur'an'da hûrilerin tasviri ile ilgili farklı betimlemeler yapılmaktadır. “Hûr” kelimesi dört ayette geçmekte, bunların üçünde “iri, kara gözler” anlamında “in” kavramı ile birlikte zikredilmiştir.⁴⁶ Diğer bir ayette ise “maksûrât” kavramı ile birlikte yer almaktadır.⁴⁷

2.Cennet Hizmetçileri (Gılman, Vildân): Sözlükte, “çocuk, bıyığı yeni terlemiş hizmetçi”, anlamındaki “gûlam” kelimesinin çoğulu olan gılmân, Kur'an'da, cennet ehlinin emrine verilen ve hiçbir zaman yaşlanmayan gençler manasına gelir.⁴⁸

Kur'an'da sadece bir yerde gılmân kavramı geçer.⁴⁹

3.Cennet Irmakları: Kur'an'ın cennet nimetleri içinde, en fazla temas ettiği nimetlerden biri de cennet nehirleridir. Kur'an'da 39 defa “Tecri min tahtihe'l-enhâru” “altlarından ırmaklar akar” şekli ile tekrar edilmiştir.⁵⁰

⁴³Bağdadi, *Mezhepler*, s.90.

⁴⁴Bağdadi, *Mezhepler*, s.128.

⁴⁵Topaloğlu, Bekir, “*Huri*”, D.İ.A, İstanbul, 1998, XVIII, 387.

⁴⁶Duhân, 44/55; Tûr, 52/20; Vâkıa, 56/22.

⁴⁷Rahmân, 55/72.

⁴⁸Yavuz, “*Gılmân*”, D.İ.A, XIV, 50.

⁴⁹Tûr, 52/24.

Bu nehirlerin 1 yerde⁵¹ naîm cennetlerinin, 2 yerde⁵² cennet adalarının, 4 yerde'de⁵³ adn cennetlerinin altından aktıkları belirtilmektedir.

4.Cennet Yiyecekleri: Kur'an ahirette mü'minlere sunulacak bazı yiyecek ve içecekleri de dile getirmiştir. Cennette ki yiyecek ve içecekler tasvir edilirken, bunlar arasında özellikle dünyevi lezzet açısından üstün tada sahip olanlardan bahsedilir. Cennet ehlinin yerlerinden kalkmadan, kolayca ulaşabilecekleri tarzda, eğilmiş, dallarda istifli taze meyveler⁵⁴ ve kuş etleri⁵⁵ bunlar arasında en çok zikredilir .Ayrıca günlük ekmekler,⁵⁶ selsebil kaynağının⁵⁷ Tesnim çeşmesinin suyu⁵⁸ bildirilen yiyecekler arasındadır. Berrak, bitmek tükenmek⁵⁹ bilmeyen ve daima içenlerince aranan Tesnim çeşmesinin suyu, sarhoşluk vermez,⁶⁰ ne baş dönmesi yapar,⁶¹ ne günah işlemeye iter,⁶² ne de ağız kavgası ve boş lakırdılar yaptırır.⁶³

5.Cennetin Elbise, Takı ve Eşyaları: Kur'an cennet ehlinin giyeceklerinin ipek ve atlasan,⁶⁴ nakışlı yeşil kumaştan,⁶⁵ takılarının gümüş, altın ve inciden olacağını bildirmektedir.⁶⁶

b.Manevi Nimetler;

1. Hulûd: Yaşama arzusu fitri ve tabidir.İnsandaki devamlı yaşama arzusunu tatmin edecek yer ise ahirettir. Kur'an ahiret hayatının daimliğinden söz eder. Bu daimliğin

⁵⁰Abdübâki, *a.g.e.*, s.229-232.

⁵¹Yunus, 10/9.

⁵²Ankebut, 29/58; Zümer, 39/20.

⁵³Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Tâ Hâ, 20/76; Beyyine, 98/8.

⁵⁴Zuhruf, 43/73; Duhân, 44/55; Tûr, 52/22; Rahmân, 55/52; İnsan, 76/14; Mürselât, 77/42.

⁵⁵Tûr, 52/22; Vâkıa, 56/21.

⁵⁶Sâffât, 37/41.

⁵⁷İnsan, 76/18.

⁵⁸Mutaffifin, 83/27.

⁵⁹Sâffât, 37/47; İnsan, 76/21.

⁶⁰Sâffât, 37/47.

⁶¹Vâkıa, 56/19.

⁶²Tûr, 52/23.

⁶³Nebe, 78/35.

⁶⁴Kehf, 18/31; İnsan, 76/21.

⁶⁵Fâtır, 35/33.

⁶⁶Kehf, 18/31; Hacc, 22/23; İnsan, 76/20-21; Zuhruf, 43/41.

Kur'an'daki adı "hulûd" dur.⁶⁷

2.Salih kullarla ve nesillerle beraber olmak.⁶⁸

3.Rıdvânullah: Kur'an cennet yaşantısında "rıdvânı", en büyük nimetlerden biri olarak tasvir eder.

Rıdvân:Allah'ın, kullarından hoşnut olmasıdır. Rıdvânullah ifade edilemeyecek kadar büyük bir nimet olarak vurgulanmaktadır.⁶⁹

4.Ru'yetullah(Allah'ın ahirette kullarına görünmesi): Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet ru'yetullah meselesinde farklı görüşlere sahiptir. Bu bahsi "Allahın Görünmesi (Ru'yetullah)" bölümünde ayrıntılı olarak işleyeceğiz.

Sünnet ve Cemaat Ehli ise, Kur'an ve hadislerde belirtilen bu nimetleri aynen kabul etmişlerdir.

II-ALLAH'IN GÖRÜLMESİ (RU'YETULLAH)

Farklı görüşlerin ortaya çıktığı konulardan bir tanesi de Allah'ın ahirette görülmesi yani Ru'yetullah meselesidir.

Mu'tezile, Allah'ın gözle görülemeyeceğine inanan mezheplerdendir.⁷⁰ Mu'tezile mezhebi farklı görüşlerden dolayı birçok kollara ayrılmıştır. Ancak Allah'ın gözle görülmesinin imkansızlığı hakkında görüş birliğine varmışlardır.⁷¹ Mu'tezile'ye göre Allah, ne kendini görür, ne de başkası Allah'ı görür. Fakat O'nun kendisinden başka şeyleri görüp görmeyeceği hususunda ayrılığa düşmüşlerdir.⁷²

Murdâriyye'nin başı Ebu Musa el-Murdâr olarak bilinen İsa b. Sabih'e göre, Yüce Allah'ın tarifsiz bir biçimde gözle görülmesini caiz gören kimsenin de, bu kimsenin

⁶⁷İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb, (v.502/1108), *el- Müfredatı fi Garîbi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Seyyid el-Geylânî, Kahire, 1961, s.154.

⁶⁸Nisâ, 4/49; Tûr, 52/21.

⁶⁹Reşid, Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut, trs ,X, 547.

⁷⁰Nesefî, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed, (v.508/1114), *Tefsiratu'l-Edille Fi Uslûd-Din*, haz. Hüseyin Atay, Ankara, 1993, s.508.

⁷¹Eş'arî, *el-Makalat*, thk., I, 289.

⁷²Bağdadi, *el-Fark*, s.183.

küfründen şüpheye düşenin de kafir olduklarını; aynı şekilde şüpheye düşen kimseden şüphe edenlerin de sonsuza kadar giden bir kıyas içinde, kafir olduklarını ileri sürmüştür. Mu'tezile'nin geriye kalanları ise ru'yetin (Allah'ın görülmesinin) Allah ile karşı karşıya bulunma veya gören gözün ışınlarının görülen şeyle birleşmesi şeklinde olacağını caiz görenlerin tekfirini ileri sürmüşlerdir. Ru'yetin varlığını kabul edenler el-Murdâr'ın tekfiri ile Onun tekfiri konusunda şüpheye düşenlerin küfürle suçlanmaları üzerinde birleşmişlerdir.⁷³

Mu'tezile'nin Bağdat ekolü mensupları Kur'an'daki görme ile ilgili ayetleri bilme diye te'vil ederek, Allah'ın bir şeyi görmediğini ve O'nun görülmeyeceğini iddia etmişlerdir. Basra ekolüne göre, Allah başkalarını görür; ancak kendini görmez.⁷⁴

Mu'tezile'nin Allah'ın ne dünya da ne de ahirette görülemeyeceğine dair öne sürdüğü en kuvvetli akli delili şöyledir:

Görme olayının meydana gelmesi için şu şartlar olmalıdır.

- 1.Görülen bir mekanda olmalı.
- 2.Görülen bir yönde olmalı.
- 3.Görülen, görenin karşısında olmalı.
- 4.Görülenle gören arasında bir mesafe olmalı.
- 5.Görülen şeyden gelen ışınlar göze ulaşmalı.

Bu şartların oluşması sonucunda görme zorunludur. Ancak Allah'ın görülmesi konusunda bu şartların aranması imkansızdır. Bütün bunları Allah hakkında düşünmek muhaldir. Bu şartlar cisimler hakkında düşünülebilir. Allah cisim olmadığı için görülmesi de imkansızdır.⁷⁵

⁷³Bağdadi, Ebu Mansur 'Abdulkahir b.Tahir et-Temimi, (v.429/1037), *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981, s.97.

⁷⁴Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 1981, s.311.

⁷⁵Razî, Fahrudin Muhammed b. Ömer, (v.606/1209), *Meâlimu Usulü'd-Din*, trc. Nadim Macit, Erzurum, 1996, s.69.

Netice itibariyle Mu'tezile ru'yet konusunda akıl noktasında bakmış, aklın verdiği hüküm doğrultusunda Allah'ın görülemeyeceği sonucuna varmıştır. Daha sonra ru'yetle ilgili ayetleri akıl açısından te'vil etmiştir.

Mu'tezile'nin sunduğu nakli delillerden bazıları şunlardır:

1.Mu'tezile mensupları A'râf suresi 143. ayetini ru'yetullah konusuna delil olarak sunarlar. Onlar ru'yet hadisesini önce dağın yerinde durmasına bağlamış, sonra da dağın parçalanmasıyla bu işin imkansızlığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla bu mümkün olmayan bir husustur.Yani Allah'ın görülmesi dağın yerinde bulunması gibi imkansız bir husustur.⁷⁶

2.En'âm suresi 103. ayetini ru'yet bahsine delil olarak sunmaktadırlar. Ayette geçen idrak kelimesini Mu'tezile kelamcıları kısaca “başar”, “nazar” ve “ru'yet” manasında almışlar ve ayete “gözler O'nu göremez, O gözleri görür ” anlamını vermişlerdir.

3.Mutaffifin suresi 15.ayetteki “mahcup” kelimesi Mu'tezile tarafından görmekten alıkoymak manasında değil de ru'yetin olamayacağı şeklindeki görüşlerini destekleyecek şekilde “Allah'ın kerem ve rahmetinden men olunacaklardır” şeklinde anlamışlardır..⁷⁷

Sünnet ve Cemaat Ehli ise, gerek akli gerekse nakli delillerle Allah'ın ahirette mü'minler tarafından görüleceğine ittifak etmişlerdir. Ehl-i Sünnet inancına göre ru'yetullah haklıdır.Müslümanlar ahirette Allah'ı gözle göreceklerdir. Onu görmek aklen caiz, naklen vaciptir. Bu görülme, bir mekanda, bir yönde ve bir ışık yardımıyla değildir. Görenle Allah arasında bir mesafe yoktur.⁷⁸

Ehl-i Sünnet'in ru'yetullah konusunda sunduğu akli delil; Allah'ın var,baki ve bilinir olmasıdır. Var olan bir şey görülür. Var olmayan bir şeyin ise görülmesi caiz değildir.

⁷⁶Yazıcıoğlu, M. Said, *Kelam Ders Notları*, Ankara, 1996, s.77.

⁷⁷Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, (v.671/1273), *el-Camili'l-Ahkami'l- Kur'an*, Beyrut, 1993, XVIII, 170.

⁷⁸Nesefî, Ömer, (v.537/1142), *Akaid*, trc. M.Seyyid Ahsen, İstanbul, 1995, s.83.

Şüphesiz Allah vardır ve bilinmektedir. Dolayısıyla Allah'ın görülmesi, daha doğrusu Allah'ın bize kendini göstermesi mümkündür.⁷⁹

Ehl-i Sünnet'e göre Allah'ı görmek gözle olmayacaktır. Bunun içinde "...Gözler onu idrak edemez..."⁸⁰ ayetini delil gösterir. Çünkü göz Allah'ı görmeye müsait ve elverişli değildir. Allah gözün dışında kendisini görüp idrak etmeye vasıta olacak altıncı bir duyguyu kıyamet gününde yaratacağını söylemektedir.⁸¹

Ehl-i Sünnet'in ru'yetullah hakkında sunduğu nakli delillerden bazıları şunlardır:

1.Mu'tezile imamlarının aksine, Ehl-i Sünnet imamları A'râf suresi 143. ayetine ru'yetin nefyi için başvurmuşlardır. Onlara göre Hz.Musa Allah'tan ru'yet isteğinde bulunmuştur. Hz.Musa'nın bu isteğini Allah reddetmemiştir. Ayrıca Hz.Musa herhangi bir azarlamaya maruz kalmamıştır. Bu da O'nun Allah'ın kanunlarına aykırı bir istekte bulunmadığına delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla ru'yet imkan dahilinde bir husustur.⁸²

2.Ehl-i Sünnet, En'âm suresi 103. ayetini ru'yet bahsine delil olarak sunmaktadır.⁸³

3.Ehl-i Sünnet'in ru'yet bahsine bir başka nakli delili de Kıyamet suresi 22. ve 23. ayetleridir. Onlara göre bu ayetler ru'yetin ispatında hiçbir tefsir ve te'vile ihtiyaç duymaksızın açık ve kesin bir delildir.⁸⁴

Eş'ariler ru'yetin aklen caiz olduğunu savunurken, Maturidîler ise, aklın bu konuda hüküm veremeyeceğini bildirseler de sonuç itibariyle Ehl-i Sünnet, Allah'ın ahirette mü'minler tarafından gözle görüleceği hususunda ittifak etmişlerdir.

Özetle belirtirsek Ehl-i Sünnet inancına göre ru'yetullah haktır. Müslümanlar ahirette Allah'ı gözle göreceklerdir. Mu'tezile mensupları ise, Allah'ın bir olduğu ve benzeri olmadığı esasından hareket ederek Allah'ın ahirette görülemeyeceğini iddia etmişlerdir. Ru'yet

⁷⁹Eş'arî, *el-İbâne*, s.19.

⁸⁰En'âm, 6/103.

⁸¹Razî, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir*, trc., X, 87.

⁸²Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.76.

⁸³Koçyiğit, Talat, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, Ankara, 1974, s.42.

⁸⁴Koçyiğit, *a.g.e.*, s.35.

meselesine akıl açısından da bakmışlar ve Allah'ın görülemeyeceği sonucuna varmışlardır. Bunun için de Kur'an ayetlerini akıl açısından te'vil etmişlerdir.

Halbuki ru'yet hakkında Kur'an ayetleri bunu açık ve kesin bir şekilde ifade etmektedir. Bu nedenle ayetlerin zahirine olduğu gibi inanmak gerekir.

III-CEHENNEM

“Cehennem” kelimesinin kökü ve hangi dilden Arapça'ya geçtiği hususunda ihtilaf edilmiştir. Bir görüşe göre “cehennem” kelimesi Farsça cihâm'dan Arapça'ya geçtiği yönündedir.⁸⁵

Cehennemin kelime manası ise, “derin, uzak dip, çukur” demektir. Bunun için, dibinin derinliğinden dolayı, ahiret ateşi cehennem diye isimlendirilmiştir.⁸⁶

İstilahi olarak cehennem, yeryüzünde yaşadıkları sürece Allah'ın buyruklarına kulak asmayan, iyilikten uzak durup hep kötülükleri seçenlerin ahirette konacaklarına inanılan derin işkence çukurları ile dolu olan yere denir.⁸⁷

Kur'an'da cehennem farklı isimlerle zikredilmektedir. Bu isimleri şu şekilde sıralayabiliriz;

1.Lezâ: Ateş⁸⁸ veya onun alevi demektir.⁸⁹

2.Hutame: Şiddetli ateş⁹⁰ anlamındadır.⁹¹

3.Seîr: Lezâ ile aynı manada ateş ve onun alevi demektir.⁹²

4.Sekar: Sicağı şiddetli olan ve sıcaklığı ile beyne acı veren yakıp kızartan ateş⁹³ demektir.⁹⁴

⁸⁵İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, (v.711/1311), *Lisanü'l-Arab*, Mısır, 1885, XIII, 378.

⁸⁶İbn Manzur, a.g.e, XIII, 378.

⁸⁷Kocaoğlu, a.g.e, s.125.

⁸⁸Nisâ, 4/56; Mâide, 5/38; Secde, 32/20; Mü'min, 40/49; Muhammed, 47/5; Meâric, 70/15; Gaşiye, 88/4; Hümeze, 104/6.

⁸⁹Razî, Muhammed b. Ebi Bekr, (v.721/1288), *Muhtarus-Sıhhah*, thk., Mahmud Hâtır, Beyrut, 1995, s.250; Komisyon, *el- Müncid fi'l-Lügati ve'l-A'lâm*, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1986, s.723.

⁹⁰Hümeze, 104/5.

⁹¹Komisyon, *Mucemü'l-Vasîd*, Çağrı Yay., İstanbul, 1986, s.183.

⁹²Razî, Muhammed, a.g.e., s.126; Komisyon, *Mucemü'l-Vasîd*, s.431.

5.Cehîm: Tutuşması, yakması şiddetli olan her ateştir. Cehennem manasında kullanıldığında sıcaklığı şiddetli olan yer⁹⁵ anlamındadır.

6.Hâviye: Kızgın ateş demektir.⁹⁶

7.Büyük fırın,⁹⁷ kor ateş,⁹⁸ tamu,⁹⁹ azap¹⁰⁰ isimleri zikredilmektedir. Bu isimler birbirlerine yakın manalar içermektedir. Bunlar cehennemın yedi katının ismi olabileceği gibi, cehennemde yapılan azapları ve cehennemi çeşitli yönleriyle tasvir eder.¹⁰¹

Cehennem pek çok tabakalarıyla yerin alt derecesindedir.¹⁰² Sert ve sağlam,¹⁰³ cehennem zebanileri,¹⁰⁴ her birisi belirli bir sınıfa ayrılmış¹⁰⁵ yedi cehennem kapısını tutarlar.¹⁰⁶

Cehenneme mahkum olanlar yüklerini sırta¹⁰⁷ taşıyacak, alçalmış,¹⁰⁸ nefret edilmiş,¹⁰⁹ kötülenmiş,¹¹⁰ ayıplanmış,¹¹¹ başı eğik olarak¹¹² Allah'ın huzurunda¹¹³ geçit yaparlar.

Hadislerde belirtildiğine göre, ateşten elbise giyecek ilk kişi İblistir. O elbiseyi iki yanına sarar da onu sürükler. Arkasından da zürriyeti olduğu halde, “Ey helak ve yokluk, nerdesin? yetiş!”der. Zürriyeti de, “Ey yokluk nerdesin? yetiş” diye çağırır. Derken ateşe varırlar.¹¹⁴

⁹³Müddesir, 74/26-27.

⁹⁴İbn Manzur, *a.g.e.*, VI, 37.

⁹⁵Razî, Muhammed, *a.g.e.*, s.40; Komisyon, *Müncid*, s.80.

⁹⁶Kâria, 101/8-11.

⁹⁷Âl-i İmran, 3/12; Tevbe,9/35; Enbiyâ, 21/98; Sâffât, 37/36; Mü'min, 40/49; Duhân, 44/47; Rahmân, 55/43.

⁹⁸Furkan, 25/11.

⁹⁹A'râf, 7/41; Enfâl, 8/37; Hicr, 15/15.

¹⁰⁰Tâ Hâ, 20/127; Mü'min, 40/70.

¹⁰¹Gölcük- Toprak, *a.g.e.*, s.426.

¹⁰²Nisâ, 4/145; Tîn, 95/5.

¹⁰³Ahkaf, 46/6; Müddesir, 74/30-31.

¹⁰⁴Zümer, 39/71.

¹⁰⁵Hicr, 15/44.

¹⁰⁶Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.126.

¹⁰⁷En'âm, 6/31; Tâ Hâ, 20/101.

¹⁰⁸En'âm, 6/124; Yunus, 10/27; Nahl, 16/27; Hacc, 22/18; Furkan, 25/69; Neml, 27/18.

¹⁰⁹Mü'min, 40/10.

¹¹⁰İsrâ, 17/18.

¹¹¹İsrâ, 17/18.

¹¹²Secde, 32/12; Şûrâ, 42/45; Kalem, 68/43; Meâric,70/44; Gaşiye, 88/2.

¹¹³Hûd,11/18.

¹¹⁴Razî, Fahrudin, *Tefsir-i Kebir*, trc., XVII, 191.

Cehenneme vardıklarında, cehennem ateşi uzak bir mesafeden kendilerini görünce püskürme halindeki bir yanardağ gibi kıvılcımlar saçarak¹¹⁵ homurdanır, kudurmuşcasına bağırır, öfkelenir. Onun öfkelenişini (müthiş kaynamasını) ve uğultusunu işitirler.¹¹⁶ Bu ayet Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında farklı yorumlanmıştır. Mu'tezile ayeti te'vil etme ihtiyacı duyarak şu izahta bulunmuştur:

a.Ateş yanmasının ve fokur fokur kaynamasının şiddetinden dolayı (adeta) kafirleri görür, onları ister ve onlara öfkelenir hale gelmiştir.

b.Allah burada, cehennemliklere azap etmekle görevlendirilmiş olan cehennem bekçilerini kasetmiştir. Zira görme işi ateşten değil, ancak o bekçilerden sadır olabilir.

Ehl-i Sünnet âlimlerinin itikadına göre ise, hayatiyetin bulunması için bünye şart değildir. Dolayısıyla ateş, durumunu muhafaza ettiği halde, Allah'ın onda hayatı, akli ve konuşmayı yaratması mümkündür. Ehl-i Sünnet âlimlerimiz, "Allah'ın, cehennem vasfı hakkında buyurduğu "o kendilerini uzak bir yerden gördüğü zaman, onlar bunun bu müthiş azaplanmasını ve uğultusunu duyacaklardır" ifadesini, zahiri manasına göre almak gerekir. Zira, cehennemi canlı gören ve cehennem kafirlere öfkelenen bir hale gelmesinde, bir imkansızlık bulunmamaktadır" demişlerdir.¹¹⁷

Cehennem üst üste sıkıca kapalı¹¹⁸ gitgide alçalan 7 tabakası vardır. Her tabakaya "dereke" denir. Buna "Hiç şüphesiz münafıklar, cehennem en alt derekesindedir."¹¹⁹ ayeti delildir. Her tabakanın bir kapısı vardır. Her kapı bir insan topluluğuna ayrılmıştır.¹²⁰ Bu konuda Dahhâk şöyle demiştir: "İlk tabakada (dereke) mü'minler, günahları nisbetinde azap

¹¹⁵Mürselât, 77/32.

¹¹⁶Furkan, 25/12.

¹¹⁷Razî, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir*, trc., XVII, 188-189.

¹¹⁸Mü'min, 40/20; Hümeze, 104/8.

¹¹⁹Nisâ, 4/145.

¹²⁰Hicr, 15/44.

olurlar ve sonra oradan çıkarılırlar. İkincisi yahudilere, üçüncüsü hristiyanlara, dördüncüsü sâbiîlere, beşincisi mecusilere, altıncısı müşriklere, yedincisi münafıklara aittir.”¹²¹

Cehennem kalın duvarlarla çevrilmiştir. “...Biz, zalimlere öyle bir cehennem hazırladık ki, onun duvarları kendilerini çevreleyerek kuşatmıştır...”¹²² Ebu Saîd el-Hudri’den rivayet edilmiştir. Peygamber Efendimiz (S.A.V) buyurmuştur: “Cehennemi kuşatan surun dört duvarı vardır. Her duvarın kalınlığı kırk yıllık (yürüme) mesafesi kadardır.”¹²³ diyerek cehennemi çevreleyen surun ne kadar geniş olduğunu anlatmıştır.

Cehennemde “**Veyl vadisi**” vardır. Bu vadide kızgın ateş, kaynar su, irin v.s azap şekilleri vardır. Ebu Saîd (R.A)’den rivayet edilmiştir. Peygamber Efendimiz (S.A.V) şöyle buyurmuştur: “Veyl cehennemde bir vadidir ve kafir oraya kırk yıl müddet düştükten sonra ona ulaşır.”¹²⁴

“**Hazen (Hüzn) vadisi**” cehennemdeki vadilerden bir tanesidir. Bu vadide ibadet ve amellerinde riyakarlıkta bulunanlar cezalandırılır. Ebu Hureyre (R.A)’den rivayet edilmiştir. Peygamber Efendimiz (S.A.V) şöyle buyurdu: “Hazen vadisinden, çukurundan Allah’a sığınınız. Denildi ki: Hazen vadisi nedir? buyurdu ki: Cehennemde bir vadidir ki, cehennem her gün 400 defa onun şerrinden Allah’a sığınır. Burası amelleriyle riyakarlık, gösteriş yapanlara hazırlanmıştır.”¹²⁵

Cehennemlikler, yakacağı olacakları¹²⁶ ve yanıp kül olma cezasını¹²⁷ çekecekleri dar bir yere,¹²⁸ yüzleri ateşe dönük,¹²⁹ ateş elbiseler¹³⁰ giyerek demirlerle eş yapılmış boyun ve

¹²¹Razî, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir*, trc., XIV, 107.

¹²²Kehf, 18/29.

¹²³Tirmizî, *Sünen*, trc., Cenâiz, 4, IV, 347.

¹²⁴Tirmizî, *Sünen*, trc., Tefsiru’l-Kur’an, 22, V, 276.

¹²⁵Tirmizî, *Sünen*, trc., Zühd, 36, IV, 204.

¹²⁶Bakara, 2/24; Enbiyâ, 21/10,98; Tahrîm, 66/6; Cin, 72/15.

¹²⁷Enfâl, 8/50; Burûc, 85/10.

¹²⁸Furkan, 25/15.

¹²⁹Neml, 27/90.

¹³⁰Hacc, 22/19.

elleri bağı olduğu halde birbirine sıkıca tutturulmuş,¹³¹ uzun zincirlere yapışık vaziyette yüzüstü¹³² sürünürler. Kitabı solundan verilenler¹³³ kaynar suya batırılırlar. Kaynar su onların bağırsaklarını¹³⁴ ve derilerini eritinceye kadar, başlarının üzerinden dökülür ve kitabı solundan verilenler bu sudan içerek yüzleri kızarır, bağırları parçalanır.¹³⁵

Küçük yudumlarla pis kokulu¹³⁶ bir sudan içerler. Fakat onu yutmakta güçlük çekerler, ölüm her taraftan hücum eder, ama onu hiçbir zaman tanımazlar.

Cehennemliklerin yiyip karınlarını dolduracakları¹³⁷ ve şeytan başı gibi¹³⁸ meyveleri olan cehennem dibinde yetişen¹³⁹ zakkûm ağaçları vardır. Aynı zamanda serinliği ve hoşluğu olmayan kara bir dumanın gölgesinde bulunurlar.¹⁴⁰Derilerinin kuruduğu her an, sonsuz olarak azabı tatmaları için derileri bir başkasıyla değiştirilir.¹⁴¹

Cehennem ateşten bir dünyadır.Yiyecekler, içecekler, meyveler ve bütün tüketim maddeleri ateşten olan bir dünyadır. Acı ve ızdırap kaynağı olarak ateş orada her yerdedir.Fakat herkesin acı ve ızdırabının şiddeti yaptığı kötü amellere bağlıdır. Tabakalara ayrılmış olan cehennem, günahkar mü'minlerle dolu olan cehennem en üst tabakası bir gün boşalacaktır. Çünkü müslümanlar imanları sebebiyle cennete nakledileceklerdir. Ebedi olarak mahkum olanlara ise, cehennemden kaçış yoktur. Mu'tezîli düşünür Amr b. Bahr el-Câhız'a göre; Allah hiç kimseyi cehenneme sokmaz. Ancak cehennem, kendi halkını tabiatı gereği kendine çeker.Sonra onları temelli olarak kendinde tutar.¹⁴² en-Nazzâm olarak tanınan Ebu İbrahim b. es-Seyyar'a göre Allah, cehennem halkının azabını bir zerre bile artırmaya

¹³¹Ra'd,13/5; İbrahim,14/49; Sebe,34/33; Mü'min, 40/71; Hâkka, 69/30; İnsan, 76/4; Feccr, 89/26.

¹³²İsrâ, 17/97; Furkan, 25/34; Zümer, 39/24.

¹³³Vâkıa, 56/41.

¹³⁴Hacc, 22/19; Tâ Hâ, 20/44,48.

¹³⁵En'âm, 6/70; Yunus, 10/4; Kehf, 18/29; Sâffât, 37/67; Sâd, 38/57; Muhammed, 47/15; Vâkıa, 56/54.

¹³⁶İbrahim,14/16-17; Hâkka, 69/36.

¹³⁷Vâkıa, 56/52.

¹³⁸Sâffât, 37/65.

¹³⁹Vâkıa, 56/52; Sâffât, 37/64.

¹⁴⁰Vâkıa, 56/42-44.

¹⁴¹Nisâ, 4/56.

¹⁴²Bağdadi, *Mezhepler*, s.128.

gücü yetmediği gibi, azaplardan bir şeyi de azaltamaz. Yine Ona göre, cehennemlik olmayan birini de cehenneme sokamaz. Aynı şekilde cehennem kapısında olan bir çocuğu cehenneme atmaya gücü yetmez; ama çocuk kendini oraya atabilir.¹⁴³ Sonuç itibariyle belirtirsek Mu'tezile'ye göre, Allah'ın ne cehenneme gireceklere ne de cehennemdeki azaplara etkisi olacaktır.

Cehennem de en büyük azap ise, Ehl-i Sünnet anlayışına göre Allah'ın cemalini görememektir. Cehennemlikler Allah'ı görmekten mahrum kalacaklardır, buna karşılık cehennemdeki azapları çeşitli şekillerde durmadan, aralıksız devam edecektir. Cehennem zebanilerinin birisi Malik'e Allah nezdinde cezalarının hafiflemesi için şefaatte bulunması ricasını yaparlar. Bin sene sonra Mâlik'ten cevap gelir:“Ebedi olarak cehennemde kalacaksınız.”¹⁴⁴ “Onlar deve iğnenin deliğinden geçmedikçe cehennemden çıkarılmazlar, sonsuz olarak cehennemde kalırlar.”¹⁴⁵

IV-CENNET VE CEHENNEMİN ŞUANDA VAR OLUP OLMAMASI

Mezhepler arasında tartışılan konulardan bir tanesi de cennet ve cehennemin şuanda var olup olmamasıdır.

Mu'tezile'den Ebu Ali el-Cubbâi, Bişr b. Mu'temir ve Ebu Huseyn el-Basri'ye göre, cennet ve cehennem yaratılmıştır ve şu anda mevcuttur.¹⁴⁶

Mu'tezile kelamcılarının çoğunluğuna göre de cennet ve cehennem yaratılmamıştır. Cennet ve cehennemin amellerin karşılıklarının görüleceği (duruşmaların ve hesaplaşmaların yapılacağı) kıyamet günü yaratılacağını söylemişlerdir.¹⁴⁷ Mu'tezile mensupları düşüncelerini doğrulamak için hem akli hemde nakli deliller ortaya koymaktadırlar.

¹⁴³Bağdadi, *Mezhepler*, s.97.

¹⁴⁴Zuhruf, 43/77.

¹⁴⁵A'râf, 7/40.

¹⁴⁶Îcî, *a.g.e.*, s.374; Aliyyü'l-Kârî, *a.g.e.*, trc., s.249.

¹⁴⁷Pezdevî, *a.g.e.*, s.237; Îcî, *a.g.e.*, s.375; Taftazânî, *İslam Akaidi*, s.258.

Mu'tezili düşünürler, diğer sayfada açıkca yazdığımız Bakara suresi 35. ve 36.ayetlerini, A'râf suresi 19. ayetini ve Tâ Hâ suresi 117. ayetini delil olarak göstererek bu ayetlerde ki Hz.Adem ve Hz.Havva'nın kıssasının geçtiği yerin ahiret hayatındaki cennet değil, dünya bahçelerinden bir bahçe olduğunu söylemektedirler. Böyle bir düşünce Ehl-i Sünnet'e göre dinle dalga geçmektir ve Müslümanların görüş birliğine vardığı bir konudan da ayrılmaktır.¹⁴⁸

Aynı şekilde Mu'tezile, Âl-i İmrân suresi 133. ayeti cennet ve cehennemin yaratılmadığına dair delil olarak sunarak, ayet hakkında şunları söylemişlerdir: "Onun (cennetin) genişliği gökler ve yer kadardır"¹⁴⁹ ayeti kerimesi gereği cennetin şuanda yaratılmış olması, cisimlerin (vücutların) birbirine girmeleri mümkün olmadığı için tasavvur olunamaz. Yani eni gökler ve yer kadar olan cennet şu anda olsaydı gökle ve yerle karışması gerekirdi, bu da mümkün olmadığına göre cennet ve cehennem bu gök ve yerin olmasından sonra meydana gelebilir.¹⁵⁰

Sünnet ve Cemaat Ehli ise, cennet ve cehennemin yaratıldığını kabul ettikten sonra hem akli hem de nakli deliller ortaya koymaktadır.

"Biz; Ey Adem! Sen ve eşin beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yiyeceğiniz; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendinize kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik. Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde buldukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine; bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak var, dedik."¹⁵¹

"(Allah buyurdu ki); Ey Adem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz yerden yiyeceğiniz."

¹⁴⁸Taftazânî, *Makâsîd*, V, 109.

¹⁴⁹Âl-i İmrân,3/133.

¹⁵⁰İcî, *a.g.e.*, s.375-376.

¹⁵¹Bakara, 2/35-36.

Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz.”¹⁵²

“Bunun üzerine: Ey Adem! dedik, bu hem senin için hem de eşin için büyük bir düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın:sonra yorulur, sıkıntı çekersin!”¹⁵³ ayetlerini, cennet ve cehennemin varlığının delili olarak en başta göstermektedirler.

Ayette de belirtildiği gibi Hz.Adem ve Hz. Havva’nın cennette iskan edilmeleri, bir sebeple oradan çıkarılmaları hadisesi cennetin var olduğunun delilidir. Cennetin varlığının sübutü cehennemin de varlığının sübutüdür.¹⁵⁴ Aynı zamanda bu ayetlerde sayılan bütün özellikler Adn Cennetlerinin niteliklerinden olup dünya bahçelerinin özellikleri değildir. Bu da Ehl-i Sünnet’e göre, Hz.Adem’in ve Hz.Havva’nın Adn Cennetlerinde kaldığını gösterir.¹⁵⁵

Cennet ve cehennemin şu anda var olduğunu kabul eden Ehl-i Sünnet’e göre “Takva sahiplerine vâdolunan cennetin özelliği (şudur): “Onun zemininden ırmaklar akar. Yemişleri ve gölgesi sürekli dir....”¹⁵⁶ ayetindeki “yemişleri sürekli dir” ifadesiyle cennetliklerin cennete girişinden sonra ki durumunu anlatmaktadır. Veya “yemişlerdeki sürekliliğin” bedel yoluyla olmasıdır. Yani ne zaman cennet nimetlerinden bir şey yok olursa onun yanına bir başkası gelir anlamındadır. Yoksa yenen şeyin bizzat devamlılığı tasavvur edilemez. Böyle olması yeni birinin peşinden diğerinin gelmesi şeklindeki devamlılık olan bir anlık helakını ortadan kaldırmaz.¹⁵⁷ Cennet ve cehennemin şu anda var olmadığını kabul eden Mu’tezile’ye göre de, şayet cennet cehennem şu anda var olsaydı “...yemişleri de sürekli dir”¹⁵⁸ ayeti gereği cennet nimetlerinin kesintiye uğraması gerekirdi.¹⁵⁹ Aynı zamanda Ehl-i Sünnet, “...Onun genişliği gök ile yer kadardır”¹⁶⁰ ayetini de delil olarak gösteriyor. Ehl-i Sünnet ayeti şu şekilde yo-

¹⁵²A’râf, 7/19.

¹⁵³Tâ Hâ, 20/117.

¹⁵⁴İcî, a.g.e., s.375; Taftazânî, *Makâsıd*, V, 107-109.

¹⁵⁵Pezdevî, a.g.e., s.238.

¹⁵⁶Ra’d, 13/35.

¹⁵⁷İcî, a.g.e., s.375; Taftazânî, *Makâsıd*, V, 108, *Makâsıd*, V, 109.

¹⁵⁸Ra’d, 13/35.

¹⁵⁹İcî, a.g.e., s.375-376.

¹⁶⁰Âl-i İmrân,3/133.

rumluyor: “Onun genişliği gök ile yerin genişliği gibidir.” demektir. Bununla şu anlatılmıştır. “O” nun eni, gökler ve yerin eni kadardır. Bunun da beka veya fena anıyla bir ilişkisi yoktur.¹⁶¹ Dolayısıyla cisimlerin birbirine girmesi de söz konusu değildir. Buradaki benzetme cennetin sonsuz genişlik ve büyüklüğünden kinaye olabilir.¹⁶²

Ehl-i Sünnet âlimlerinden Ebû Hanife, cennet ve cehennem varlığı noktasında şunları söylemiştir: Cennet ve cehennem haktır. Her ikisi de şu anda kendi mensupları için yaratılmışlardır. Allah onları ödül ve ceza için yaratmıştır. Nitekim Yüce Allah kafirler hakkında, “...O, (ateş) kafirler için hazırlanmıştır.”¹⁶³ buyurmuştur.

Ebû Hanife *el-Fıkhü'l-Ebsat* adlı eserinde de şöyle söylemiştir: Kim onların yaratılmamış olduklarını söylese ona denilir ki; Onlar bir şeymidir, yoksa değil midirler? Yüce Allah: “...O her şeyin yaratıcısıdır...”¹⁶⁴ “Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık ”¹⁶⁵ buyuruyor.¹⁶⁶

Maturidî kalam ekolünün en büyük kalamcılarında olan Ebu'l-Mûin Nesefî'nin ifadesine göre Mu'tezile, “Allah'ın birinci sura üfürmeyi emretmesiyle birlikte göklerin, yerin, cennetin, cehennem ve ruhların yok olacağını, kıyamet gününde ise onların ikinci defa yaratılacağını söylemiştir.”¹⁶⁷

Bu ifadeye göre Mu'tezile bu konuda çelişki içerisindedir. Çünkü cennet ve cehennem ilk sura üflenmesiyle birlikte yok olacağını söylemek olmayan bir şeyin yok olacağını belirtmekten ibarettir. Çelişki birbirini tutmayan ifadelerden kaynaklanmaktadır.

Şehristanî, cennet ve cehennem şu anda yaratılmamış olduğunu, zira varlıklarının bir faydası olmadığını, fayda ve zarar vermektan hali olduklarını söyleyenin Mu'tezile

¹⁶¹İcî, *a.g.e.*, s.376.

¹⁶²Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Şura- Çelik Yay., İstanbul, trs., II, 382.

¹⁶³Bakara, 2/24.

¹⁶⁴En'âm, 6/102.

¹⁶⁵Kamer, 54/49.

¹⁶⁶Beyazîzade, *a.g.e.*, s.134.

¹⁶⁷Nesefî, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed, (v.508/1114), *Bahru'l- Kelam*, Kürdistan İlimiye Matbaası, Mısır, 1329/1911, s.71.

imamlarından olan Hişam b. Amr el-Fuvatî olduğunu, bu meselenin de ondan Mu'tezile'ye itikat olarak kaldığını zikreder.¹⁶⁸

Mu'tezîli düşünürler arasında cennet ve cehennemin yaratılıp yaratılmadığı konusu sadece tartışılmakla kalmamış farklı görüşleri ifade edenler birbirlerini tekfire kadar gitmişlerdir. Bu noktada Mu'tezile'nin Hişamiyye fırkası cennet ve cehennemin yaratılmış olduğunu söyleyenleri tekfir etmiştir.¹⁶⁹

Mu'tezîli düşünür Hişam b. Amr el-Fuvatî'den sonra gelenler, cennet ve cehennemin şu andaki varlığı hakkında şüpheye düşmüşlerdir; ama bu ikisinin yaratılmış olduğunu söyleyeni de tekfir etmemişlerdir.¹⁷⁰

Özetle ifade etmek gerekirse, Sünnet ve Cemaat Ehli'ne göre cennet ve cehennem yaratılmıştır. Mu'tezîli düşünürlerin çoğunluğuna göre de cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır. Cennet ve cehennemin var olması içinde dünyanın ve gezegenlerin yok olması gerekir.

Halbuki Mu'tezile cennet ve cehennemin zaman ve mekanda sonsuz yeni bir alemde bulunabileceğinin mümkünlüğünü gözden kaçırmaktadır. Ayrıca Kur'an ve ayetler cennet ve cehennemin yaratıldığını söylediğine göre bunların zahiri anlamlarından başka bir mana çıkarmak ne kadar mantıklıdır.

¹⁶⁸Şehristanî, *el-Milel*, thk., s.64.

¹⁶⁹Bağdadi, *Mezhepler*, s.120.

¹⁷⁰Bağdadi, *Mezhepler*, s.120.

SONUÇ

Bu araştırmada Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet merkezli olarak ölümden sonraki hayat hakkında bilgi vermeye çalışıldı.

Dünya hayatı ölümlle son bulacak, ölümden itibaren artık ahiretin ilk durağı olan kabir ve berzah hayatı başlayacaktır. Bu hayat duyularla algılanamaz; akılla ise hiç çözülemez. Öyleyse, duyularımızla algılayamadığımız, aklımızla kavrayamadığımız hususlarda sahih haberlerle bildirilmiş olanlara bakmak zorundayız. Bazılarının zannettiğı gibi kabir, insanın dünya hayatı ile mahşerden sonraki ahiret hayatı arasında bir duraklama, bir boşluk devresi değildir. İnsan kabre girdiğı andan dünyada yaptıklarını görmeye başlayacaktır. İlk olarak kabirde suale çekilecektir. Soru sonucunda azap çekecek veya nimetlendirilecektir. Bu noktada Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet düşünürleri arasında farklı görüşler belirtilmiştir. Kelam kitaplarının çoğunda belirtildiğı gibi Mu'tezile mezhebi mensuplarının bir kısmı kabir sorulini inkar etmişlerdir. Mu'tezile'den Dırar b. Amr, Bişr el-Merisî ve Mu'tezile'nin sonraki âlimlerinden çoğu, kabir ahvalini mutlak olarak inkar etmişlerdir. Zemahşerî ve Kadı Abdalcabbar ise, Mu'tezili düşünürlerin aksine kabir ahvalini kabul etmiştir. Hatta Kadı Abdalcabbar, kabir ahvalini özellikle de kabir azabını inkar etmediğini, onun sübutunu, keyfiyetini ve faydasını *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse* adlı eserinde uzun uzun anlatmıştır. Ehl-i Sünnet ise, kabir ahvaline dair, Allah ve Peygamber (S.A.V) ne buyurmuşlarsa aynen kabul etmişlerdir. Yani bu hususların varlığını ittifakla kabul etmişlerdir. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre soru, ceset ve ruhla birlikte, bir defa ve definden sonra olacaktır. Ve öldükten sonra herkes ister defnedilmiş olsun isterse defnedilmemiş olsun sorguya çekilecektir. Kabir azabı ve kabir nimeti noktasında da Ehl-i Sünnet Allah ve Peygamber (S.A.V) ne buyurmuşlarsa öylece kabul etmişlerdir. Dünya da yapılan amellere göre azabın veya nimetin değişeceğini belirtmişlerdir. Ehl-i Sünnet'in aksine Mu'tezile ölüde hayat olmaması fikrinden yola çıkarak kabir azabını ve nimetini reddetmişlerdir.

Kısaca ifade edersek; Mu'tezîli düşünürlerin bir kısmı kabir nimetini de inkar etmişlerdir. Kadı Abdulcabbar başta olmak üzere bir kısım Mu'tezîli düşünür de kabir ahvalinin olacağını kabul etmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Sünnet ve Cemaat Ehli ise, kabir ahvaline dair Allah ve Peygamber (S.A.V) ne buyurmuşlarsa öylece kabul etmişlerdir.

Ahiretteki yaşam ise, bütün mahlûkatın ölümü ile kıyametten sonra gerçekleşecek olan dirilişle başlar. Mu'tezile ölümden sonraki dirilişi kabul eder, ama onların ölümden sonra dirilişe bakışları bir başka açıdandır. Mu'tezile kelamcılarına göre, Allah'ın itaatkarlara sevap vermesi, isyankarlara da ceza vermesi sadece ruhani dirilişle gerçekleşmez. Onlara göre itaat eden veya isyan eden sadece ruh değil, ruh ve beden birlikteliğinden oluşan bütün ve asli parçalardır. Böylelikle mükafat ve ceza hak edene ancak onların geri verilmesiyle mümkündür. Ehl-i Sünnet kelamcı ve düşünürlerin tamamı ise, dirilişin hak ve gerçek olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır. Ehl-i Sünnet alimlerinin çoğunluğuna göre de diriliş başlangıcın tekrarı suretiyle gerçekleştirilecektir.

Dirilişten sonra insanlar mahşer yerinde toplanacaktır. Mahşerdeki insanların durumunun anlatıldığı ayet ve hadislerden anlaşılan, haşrin, ruhun cesetle birleşmesinden sonra ruh ve bedenle birlikte olmasıdır. Müslümanların çoğunun inancı bu doğrultudadır.

Mahşer yerinde toplanıldıktan sonra insanlar hesaba çekilecektir. Mu'tezîli düşünürlerin çoğunluğu hesabı inkar etmiştir, amellerin yazılmasını ve okunmasını kabul etmemişlerdir. Yapılan şeylerin Allah tarafından bilindiğini, bilinen bu amellerin ayrıca kağıtlar üzerine yazılmasının abes olduğunu ileri süren Mu'tezile, "amel defterini" de bu konudaki nasları tevil ederek inkar etmiştir. Mu'tezîli düşünürlerin çoğunluğunun aksine Mu'tezile kelamcılarında Kadı Abdulcabbar'ın ifadesine göre mizan, hesap, beden organlarının konuşurulması, kitapların dağıtılması ve ikrar edilmesi vaciptir. Ehl-i Sünnet ise, kıyamet gününde hesabın hak olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca amel defterinin hak

olduğuna, meleklerin insanların iyiliklerini ve kötülüklerini bu defterlere yazdıklarını ve kıyamet gününde bunların okunacağına inanmışlardır.

Havz konusunda yine Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında farklılık görölmektedir. Mu'tezile düşünürler havzı inkar ederken, Ehl-i Sünnet âlimleri kabul etmiştir.

Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında şefaati anlayışında da farklılık vardır. Mu'tezile mensupları şefaati, cennette derecelerin yükseltilmesi ve sevapların artırılması şeklinde tanımlamaktadır. Yani şefaati, büyük günah işledikten sonra tövbe etmiş olanlar içindir. Sünnet ve Cemaat Ehli ise, şefaati kabul etmiştir. Rasuller, Nebiler, âlimler ateşe atılmadan önce büyük günah işleyenler için şefaatte bulunurlar.

Sırat ise, Ehl-i Sünnet müfessirlerine göre kıldan ince kılıçtan keskin olduğuna inanılan bir köprüdür. Ve bu köprüden geçmek mümkündür. "Kıldan ince kılıçtan keskin olan bir köprüden geçmek imkansızdır. Geçmenin mümkün olduğu farz edilse bile; bu, Müslümana eziyettir." diyen Mu'tezile'nin ekseriyeti sıratı inkar etmiştir. Mu'tezîli düşünürlerden bazıları da sıratı geçilen bir yol değil de, cennete götürecektaatlere delalet eden bir delil veya cehenneme götürecektötülüklere delalet eden bir kanıt olarak anlamışlardır.

Ru'yetullah noktasında Mu'tezile Allah'ın gözle görölemeyeceğine inanan mezheplerdendir. Mu'tezile mezhebi farklı görüşlerden dolayı birçok kollara ayrılmıştır. Ancak Allah'ın gözle görölmesinin imkansızlığı hakkında görüş birliğine varmışlardır. Mu'tezile'ye göre Allah, ne kendini görür, ne de başkası Allah'ı görür. Fakat O'nun kendisinden başka şeyleri görüp görmeyeceği hususunda ayrılığa düşmüşlerdir. Netice itibariyle Mu'tezile ru'yet konusunda akıl noktasında bakmış, aklın verdiği hüküm doğrultusunda Allah'ın görölemeyeceği sonucuna varmıştır. Daha sonra ru'yetle ilgili ayetleri akıl açısından te'vil etmiştir.

Sünnet ve Cemaat Ehli ise, gerek akli gerekse nakli delillerle Allah'ın ahirette mü'minler tarafından göröleceğine ittifak etmişlerdir. Ehl-i Sünnet inancına göre ru'yetullah hakttır. Müslümanlar ahirette Allah'ı gözle göreceklerdir. Onu görmek aklen caiz, naklen

vaciptir. Bu görölme, bir mekanda, bir yönde ve bir ışık yardımıyla değildir. Görenle Allah arasında bir mesafe yoktur. Ehl-i Sünnet'e göre Allah'ı görmek gözle olmayacaktır. Allah gözün dışında kendisini görüp idrak etmeye vasıta olacak altıncı bir duyguyu kıyamet gününde yaratacağını söylemektedir.

Cennet ve cehennemın şu andaki varlığı noktasındaki, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin görüşlerine gelirse; Sünnet ve Cemaat Ehli cennet ve cehennemın yaratıldığını kabul ettikten sonra hem akli hem de nakli deliller ortaya koymaktadır. Mu'tezile'den Ebu Ali el-Cubbâi, Bısr b. Mu'temir ve Ebu Huseyn el-Basri'ye göre de, cennet ve cehennem yaratılmıştır ve şu anda mevcuttur. Mu'tezile kelamcılarının çoğunluğuna göre ise, cennet ve cehennem yaratılmamıştır. Cennet ve cehennemın amellerin karşılıklarının görüleceği (duruşmaların ve hesaplaşmaların yapılacağı) kıyamet günü yaratılacağını söylemişlerdir. Mu'tezile mensupları da düşüncelerini doğrulamak için hem akli hemde nakli deliller ortaya koymuşlardır.

Sonuç itibariyle bu konularda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ortaya atılan farklı görüşlerden hangisi en doğru olandır? sorusu akla gelmektedir. Unutmamalıyız ki, ölüm yaşam boyunca kendi varlığından haberdar etmektedir. Hastalıklar, uyku ve her gün ölen insanlar onun habercisidir. Bu açıdan insana düşen görev Kur'an ve Sünnet'e sıkı sıkıya sarılarak kaçınılmaz bir gerçek olan ölüme, vaktinden önce hazırlanmaktır. Çünkü hiçbir varlık, ölümden kendisini kurtaramamıştır ve kurtaramayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULBÂKÎ**, Muhammed Fuâd, (v.1882/1968),
- *Mucemü'l-Müftehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 1988.
- AHMET b. HANBEL**, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b.Halil eş-Şeybanî,
(v.241/855),
- *el-Müsned*, Meymeniyye, 1313/1895.
- AKSEKÎ**, Ahmed Hamdi,
- *Akaidi Adudiyeye Şerhi Celal Tercümesi*, Trabzon, 1310/1892.
- ALİYYÜ'L-KÂRÎ**, Ali b. Sultan Muhammed el- Kârî el Hanefî, (v.1014/1605),
- *Şerhu'l- Fıkhü'l-Ekber*, Dâru'l- Kitabi'l- İslâmî, İstanbul, 1375/1955.

- *Şerhu'l- Fıkhü'l-Ekber*, trc. Y. Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- BAĞDADÎ**, Ebu Mansur 'Abdulkahir b.Tahir et-Temimi, (v.429/1037),
- *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc.Ethem Ruhi Fığlalı, Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991.

- *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981.
- BEYÂZÎZÂDE**, Ahmed Efendi,(v.1098/1687),
- *İmam Azam Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul, 1996.
- BUHARÎ**, Ebu Abdillan Muhammed b. İsmâil, (v.256/870),
- *es-Sahih*, Matbaayı Âmire,1315/1897.
- CÜVEYNÎ**, Ebu'l-Meâli Abdulmelik,(v.478/1085),
- *Kitabu'l-İrşad ile Kavati'l-Edille fi Usûli'l-İtikad*, thk. Es'ad Tamim, Müessesetu'l-Kütübî's -Sekafiyye, Beyrut, 1985.
- DEVELLİOĞLU**, Ferit,
- *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1999.
- EBU DAVUD**, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, (v.275/888),
- *es-Sünen*, Mısır, 1950.
- EŞ'ARÎ**, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, (v.324/936),
- *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medine, 1975.

- *Makâlâtu'l-İslamiyyîn*, nşr. Helmut Rittler Wiesbadaen, 1382/1963.

- *Makâlâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1990.
- EZHERÎ**, Ebu Mansur Muhammed, (v.370/980),
- *Tehzibû'l-Lüğa*, nşr.Abdusselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Mısriyyetu'l-Âmme, Kahire,1964.

GAZZALÎ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (v.505/1111),
- *Kitâb el-Madnûn bihi Alâ Gayri Ehlihi*, Matbaatul- İ'lamiyye, Kahire, 1303//1885.

- *Nefhü'r-Ruh ve't-Tasviye*, thk. Safvet Cevdet Ahmed, Mektebetü'l-Kahire, Mısır, 1417/1996.

- *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut, 1969.

- *İtikadda Orta Yol*, trc. Kemal Işık, Ankara, 1971.

- *İhyau Ulûmi'd-Dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul, 1973.

GÖLCÜK, Şerafeddin, TOPRAK, Süleyman,
- *Kelam*, Tekin Dağıtım, Konya, 1998.

HANEFÎ, Hasan,
- *Mine'l - Akide İla's-Sevra*, Mektebetu'l-Medbuli, Kahire, trs.

HİLLÎ, İbn Mutahhar, (v.762/1325),
- *Keşfü'l-Murad Fi Şerhi Tecrîdi'l-İtikad*, Bombay, 1310/1892.

İBN MÂCE, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, (v.275/888),
- es-Sünen, nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1975.

İBN EBİ ŞERİF, Kemalüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebi Bekr, (v.906/1501),
- *el- Müsamera Bi Şerhi'l- Müsâyere*, Bulak, Mısır, 1317/1889.

İBN EBİ'L-İZ EL-HANEFÎ, Sadruddin Ali b. Muhammed (v.792/1390),
- *Şerhu'l-Tahâviyye fi'l-Akîdeti's-Selefiyye*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru't-Turas, Kahire, trs.

- *el-Akîdetü't-Tahâviyye ve Şerhi*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Guraba Yay., İstanbul, 2002.

İBN KAYYİMİL-CEVZİYYE, Şemseddin Ebu Abdillah Muhammed b. Kayyim, (v.751/1350),
- *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrac*, nşr.Beşir Muhammed Uyûn, Dâru'l-Beyan, Dimeşk, 2002.

İBN MANZUR, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b.Mükerrem, (v.711/1311),
- *Lisanü'l-Arab*, Mısır,1885.

İCÎ, Adudu'-Din Abdurrahman b. Ahmed, (v.756/1355),
- *el-Mevâkif fi İlmi'l - Kelam*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, trs.

İSFEHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed er-Rağıb, (v.502/1108),
- *el- Müfredat fi Garîbi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Seyyid el-Geylâni, Kahire, 1961,

İSFERAYÎNÎ, Ebu'l-Muzaffer, (v.471/1078),

- *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Naciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı,

- *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul, 1339-1341.

KA'BI, Ebu'l-Kasım el-Belhi, (v.319/1024), Hakim el-Cüşemmî, (v.394/1100), **KADI ABDULCABBAR**, Ebu'l-Hasen Ahmed, (v.415/1024),

- *Fazlu'l-İtizal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, Tunus, 1393/1947.

KADI ABDULCABBAR, Ebu'l-Hasen Ahmed, (v.415/1024),

- *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Kahire, 1384/1965.

- *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Mektebe Vehbe, Kahire, 1416/1996.

- *Tenzihu'l-Kur'an Âni'l-Metâin*, Daru'n-Nahdati'l-Hadîse, Beyrut, trs.

- *el-Muğni Fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Muhammed Ali Neccar ve arkadaşları, Kahire, 1385/1965.

KOCAOĞLU, Sami,

- *Çağdaş İslam İlmihali*, Kastaş Yay., İstanbul, 2004.

KOMİSYON,

- *Mucemü'l-Vasît*, Çağrı Yay., İstanbul, 1986.

KOMİSYON,

- *el-Müncid fi'l-Lûgat ve'l-A'lâm*, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1986.

KOMİSYON,

- *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Derya Dağıtım, I, İstanbul, 1981.

KOÇYİĞİT, Talat,

- *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, Ankara, 1974.

KURTUBİ, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed, (v.671/1273),

- *el-Camili'l-Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut, 1993.

- *et-Tezkire fi Ahvali'l-Mevta ve Umuri'l-Âhire*, thk. Ahmed Hicazi es-Seka, Mektebetu'l-Külliyetu'l-Ezheriyye, Kahire, 1979.

MATURİDİ, Ebu Mansûr, (v.333/944),

- *Akâid Risalesi*, trc.Y.Ziya Yörükan, İstanbul, 1953.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc, (v.261/875),

- *es-Sahih*, nşr. M. Fuad Abdülbaki, Beyrut, 1955.

- *es-Sahih*, trc., Mehmed Sofuoğlu, İrfan Yay., İstanbul, 1978.

NESEFİ, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, (v.508/1114),

- *et-Temhid fi Usuli'd-Din*, thk. Abdulhayy Kabil, Kahire, 1987.
- *Bahru'l- Kelam*, Kürdistan İlmîyye Matbaası, Mısır, 1329/1911.
- *Tebşiratu'l-Edille Fi Uslûd-Din*, haz. Hüseyin Atay, Ankara, 1993.

NESEFÎ, Ömer, (v.537/1142),
- *Akaid*, trc. M.Seyyid Ahsen, İstanbul, 1995.

PEZDEVÎ, Ebu'l-Yüsr Muhammed, (v.493/1099),
- *Ehl-i Sünnet Akaidi (Usûlü'd-Dîn)*, trc. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1980.

RAZÎ, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, (v.606/1209),
- *el-Erbain fi Usuli'd-Din*, thk. Ahmed Hicazî es-Seka, Mektebetü'l Külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1986.

- *Meâlimu Usulü'd-Din*, trc. Nadim Macit, Erzurum, 1996.
- *Tefsir-i Kebir*, trc. Komisyon, Ankara, 1995.

RAZÎ, Muhammed b. Ebi Bekr, (v.721/1288),
- *Muhtarus-Sihhah*, thk., Mahmud Hâtır, Beyrut, 1995.

REŞİD, Rıza,
- *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut, trs.

SÂBUNÎ, Nureddin Ahmed b. Muhammed, (v.580/1184),
- *Bidâye fi Usûli'd-Din (Mâturidiyye Akaidi)*, thk. ve trc. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1399/1979.

SUBHÎ, Salih,
- *Ölümden Sonra Diriliş*, trc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1998.

ŞAHİN, M. Süreyya,
- *"Cennet"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, VII, İstanbul, 1993.

ŞEHRİSTANÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr, (v.548/1153),

- *Nihayetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelam*, Mektebetü'l -Metenebbi, Kahire, trs.
- *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975.
- *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l- Kutubu'l- İlmiyye, Beyrut, trs.

TAFTAZÂNÎ, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, (v.793/1390),
- *Şerhu'l-Makâsıd*, İstanbul, 1277.

- *Şerhu'l-Makâsıd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, 1409/1989.

- *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1991.

TAHTAVÎ, Ahmed b. Muhammed b. İsmâil, (v.1231/1815),
- *Hâşiye Alâ Merâki'l-Felah Şerhu Nûri'l-İzah*, Mısır, 1970.

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsâ b. Sevre, (v.279/892),
- *Sünen, Matbaatu'l-İtimâd*, 1976.

- *Sünen*, trc.O. Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yay., İstanbul, trs.

TOPALOĞLU, Bekir,
- “*Cennet*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, VII, İstanbul, 1993.

- “*Huri*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XVIII, İstanbul, 1998.

TOPRAK, Süleyman,
- *Ölümden Sonraki Hayat*, Konya, 1989.

TÛSÎ, Nasîruddin, (v.672/1273),
- *Risale fi kavâidi'l-Akâid*, thk. Ali Hasan Hâzim, Daru'l-Garb, Lübnan, 1413/1992.

YAVUZ, Yusuf Şevki,
- “*Adn*”, “*Gilmân*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1996.

YAZICIOĞLU, M. Said,
- *Kelam Ders Notları*, Ankara, 1996.

YAZIR, Hamdi,
- *Hak Dini Kur'an Dili*, Şura- Çelik Yay., İstanbul, trs.

ZEBÎDÎ, Ebu'l -Feyz Murtaza, (v.1205/1735),
- *Tâcu'l- Arûs min Cevâhiri'l-Kamus*, Dâru'l-Fikir, Beyrut, trs.

ZEMAŞERÎ, Mahmud b. Ömer, (v.538/1143),
- *Tefsiru'l-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîli ve Uyunu'l-Ekâvîli fi Vucuhi't-Te'vîl*,
thk. Mustafa Hüseyin Ahmed, Daru'r-Reyyam li't-Türas, Kahire, 1407/1987.

WATT, W. Montgomery,
- *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 1981.